

VYŠEHRAĐ

ČESKOSLOVENSKO V OBDOBÍ SOCIALISMU

1945–1989

Jan Rychlík

Československo v období socialismu 1945–1989

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz

Jan Rychlík

Československo v období socialismu 1945-1989 – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2020

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA**

Jan Rychlík

**ČESKOSLOVENSKO
V OBDOBÍ
SOCIALISMU
1945–1989**

Jan Rychlík

**ČESKOSLOVENSKO
V OBDOBÍ
SOCIALISMU
1945–1989**

VYŠEHRA D

Obsah

Předmluva	11
Socialismus a socialistické Československo jako předmět historického výzkumu	13
I. Třetí republika – ouvertura k lidové demokracii	35
Charakteristika doby a režimu	35
Zahraněční politika třetí republiky – Československo a Sovětský svaz. . . .	43
Územní změny a národnostní poměry	45
Soudní postih kolaborantů	53
Hospodářský a sociální vývoj	57
Politický vývoj třetí republiky	59
Státní převrat 25. února 1948.	64
Transformace politického a hospodářského systému.	70
Ústava 9. května.	74
Volby do Národního shromáždění 30. května 1948.	76
II. Budování základů komunistického systému	81
Charakteristika a hlavní rysy režimu 1948–1953	81
Od „československé cesty k socialismu“ k heslu „Sovětský svaz náš vzor“ 90	
Takzvaná lidová demokracie	93
Struktury moci nového režimu.	97
Hospodářský, sociální a kulturní vývoj 1948–1953	99
Zahraněčněpolitický vývoj 1948–1953	111
Politický vývoj v KSČ	114
Církevní politika	117
Třetí odboj	122
Politické represe	124
Konec zakladatelského období	132

III. Období tání a nového tuhnutí	135
Politický vývoj 1953–1955	135
Měnová reforma a její dopady	140
XX. sjezd KSSS a Československo v roce 1956	144
Režim Antonína Novotného. Neostalinismus	155
Ústava 11. července	161
IV. „Zlatá léta“ šedesátá	167
Hlavní rysy doby	167
Hospodářské poměry	168
Nová ekonomická reforma	169
Sociální a kulturní vývoj v šedesátých letech	172
Rehabilitace a její politické důsledky	176
Kulturní politika a její problémy	183
IV. sjezd Svazu československých spisovatelů	185
Pokus o demokratizaci voleb	188
V. Pokus o reformu systému	191
Charakteristika období „Pražského jara“	191
Pád Antonína Novotného	192
Národní shromáždění	200
Aktivita občanské společnosti	202
Aktivizace církví	209
Aktivizace protivníků reformního hnutí	212
Příprava federativního upřádání	214
Vznik České národní rady	217
Problém federalizace KSČ	218
Otázka Moravy a Slezska	219
Sovětsko-československá jednání	221
Sovětská okupace Československa	227
Počátky normalizace	236
Vznik československé federace	240
Pád Alexandra Dubčeka	244
Poslední fáze reformního hnutí	248
Příčiny porážky reformního hnutí	250
VI. Období normalizace a přestavby	253
Nástup Gustáva Husáka	253
„Pendrekový zákon“	255
Čistky	262
Reálný socialismus	270

Ekonomický a sociální vývoj	270
Emigrace	275
Politický vývoj	281
Represe a opozice proti normalizačnímu režimu	291
Období přestavby a režim Miloše Jakeše.	301
Politické změny v důsledku přestavby.	305
Příprava nové ústavy	307
Vzestup aktivit opozice	310
VII. Konec komunistického režimu	317
Mezinárodní souvislosti	317
17. listopad 1989 a jeho důsledky	320
Rozklad struktur komunistického režimu	325
Mimořádné zasedání ústředního výboru 24. listopadu	336
Jednání OF a VPN o sestavení nové vlády	346
Abdikace Gustáva Husáka a jmenování vlády národního porozumění . . .	357
Demokratické fórum komunistů a mimořádný sjezd KSČ	360
Volba Václava Havla prezidentem.	362
Místo závěru	367
Seznam vyobrazení	378
Prameny a literatura	383
Summary	398
Jmenný rejstřík.	400

Předmluva

Pražákadem této knihy byly mé přednášky, které jsem měl před lety na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy pro studenty historie. Bylo to ještě v době, kdy studium historie bylo kontinuální, tj. nedělilo se na bakalářské a magisterské, ale trvalo standardně pět let. Přednášky tehdy vypadaly tak, že v zimním semestru bylo probíráno období 1914–1945 a v letním 1945–1992. Jeden celý semestr mně dával dost času objasnit různé aspekty vývoje socialistického Československa. V rámci reformy studia a jeho rozdělení na bakalářské a magisterské došlo ale k tomu, že celé období Československa bylo vtěsnáno do letního semestru 3. ročníku bakalářského studia, čímž zanikla možnost vykládat studentům tuto látku kontinuálně a chronologicky a bylo třeba omezovat se jen na některé uzlové body. Výklad o socialistickém Československu se tak scvrkl na několik krátkých lekcí. Shodou okolností právě tehdy jsem obdržel nabídku od nakladatelství Vyšehrad, zda bych byl ochoten napsat dějiny socialistického Československa. Po jistém váhání jsem tuto nabídku přijal, avšak pro práci na jiném projektu jsem byl nucen její realizaci odsunout až do roku 2019. Výsledek své práce nyní čtenářům předkládám. Mým úmyslem při psaní této knihy bylo jít pokud možno „ad fontes“ a vycházet primárně z původního archivního materiálu a dobového denního tisku. I když materiál ke knize jsem shromažďoval delší dobu, uzavření archivů a knihoven v březnu 2020 v důsledku pandemie koronaviru Covid-19 mně neumožnilo dokončit výzkum v rozsahu, jaký jsem původně předpokládal. V některých případech jsem proto oproti svému původnímu záměru musel vycházet z tzv. druhostupňových pramenů, tj. z odborné literatury.

Autor chce na tomto místě poděkovat všem, kteří svými připomínkami pomáhali odstranit nedostatky textu, zejména oběma recenzentům, a rovněž nakladatelství Vyšehrad za vydání knihy.

ČESKOSLOVENSKÁ
SOCIALISTICKÁ
REPUBLIKA

ÚVOD

Socialismus a socialistické Československo jako předmět historického výzkumu

Filolog a esejista Karel Palek v předmluvě ke své knize „Jazyk a moc“, kterou v roce 1983 vydal pod pseudonymem Petr Fidelius v Mnichově, napsal: „Společenská zřízení obecně zvaná ‚totalitní‘ mohou být předmětem zkoumání pro celou řadu vědních disciplín, podle toho, kterou jejich stránku chce podrobit analýze: politickou, sociální, ekonomickou atp. Obávám se však, že politolog, ani sociolog, ekonom ani právník nejsou s to v rámci svých oborů sami o sobě (ba ani ne všichni dohromady) postihnout totalitní režim jako celek, uspokojivě vysvětlit všechny projevy totalitní moci.“¹ Autor potom vyzval ke zkoumání „duše“ komunistického totalitního režimu, tj. ke studiu jeho filozofických a ideových základů a projevů, které nachází skryté v jazyku tehdejší propagandy.²

Ačkoliv od pádu totalitního režimu uplynulo již třicet let, jsou tato Palkova slova stále platná: komplexní pohled na totalitní režim nám stále chybí. Systematický elektronický katalog publikací České republiky obsahuje pod předmětovým heslem „Československo; socialismus“ celkem 857 položek. Po zadání hesel „Československo; komunismus“ nám „vyskočí“ dalších 483 titulů. Při prvním pohledu se tedy dá jistě říci, že literatura je značně obsáhlá. Období komunistické diktatury v Československu³ byla sice věnována zejména po roce 1989 velká pozornost, nicméně nedá se říci, že by stav našich znalostí byl uspokojivý.

Podívejme se nejprve, jak se na období socialismu v Československu dívali samotní komunisté. Podle Karla Marxe jsou dějiny lidstva především dějinami třídních bojů, přičemž i konflikty, které nemají na první pohled čistě sociální charakter (např. náboženské zápasy), jsou vlastně jen odrazem soupeření různých sociálních skupin. Vývoj lidstva přitom neurčují primárně ideje, ale ekonomika, konkrétně rozpor mezi výrobními silami (kterými Marx rozumí

¹ FIDELIUS, Petr: *Jazyk a moc*. München: Arkýř, 1983, s. 21.

² Tamtéž, s. 22.

³ Pojem „komunismus“ a „komunistická diktatura“, resp. „komunistický stát“ zde používáme ve smyslu, v jakém jej používala již v době studené války západní politologie a historiografie, tj. je to režim, který se opírá o politický monopol vlády komunistické strany (bez ohledu na to, jaký má tato strana v konkrétním státu název). Marxisticko-leninská publicistika a historiografie hovořila o „socialistickém státě“, nebo o „lidově demokratickém státě“, protože komunistické období mělo teprve v budoucnu přijít. V této práci používáme pojmy „socialistické Československo“, resp. období socialismu a pojmy „komunistické Československo“ a období komunismu či komunistický režim jako synonymní.

vzájemné působení výrobních prostředků, tedy souboru věcných prvků nutných k materiální výrobě a lidské práci) a výrobními vztahy (různým sociálním postavením lidí v procesu výroby).⁴ Kromě toho základní osou Marxovy a Leninovy filozofie dějin je „nevyhnutelný“ vývoj lidské společnosti od třídně neantagonistické prvobytně-pospolné společnosti, v níž neexistovalo soukromé vlastnictví výrobních prostředků a tedy ani sociální třídy, přes společnost otrokářskou, feudální a kapitalistickou (kde soukromé vlastnictví a tudíž i antagonistické třídy existují) k socialistické společnosti, která je už opět společností bez antagonistických tříd a bez soukromého vlastnictví výrobních prostředků (existuje zde třída dělníků a třída družstevních rolníků, avšak tyto třídy nejsou antagonistické, takže mezi nimi neprobíhá konflikt).⁵ Socialismus, kde již došlo ke zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků (tj. té části soukromého majetku, sloužící k výrobě a dosahování zisku⁶), je prvním stádiem komunismu, kde třídy vůbec zaniknou, přičemž přechod od socialismu ke komunismu bude probíhat postupně a – na rozdíl od přechodu od feudalismu ke kapitalismu či od kapitalismu k socialismu – bez revoluce.⁷

Není účelem této práce polemizovat s marxistickou filozofií dějin, nicméně bude nutné říci na její adresu několik kritických slov. Hlavní chybou uvedené koncepce je představa o možnosti existence beztřídní společnosti, tedy společnosti lidí absolutně sobě rovných v sociálním smyslu. Lidé si ale už z principu nejsou sociálně rovni. Sociální stratifikace společnosti je logický důsledek rozdělení práce na duchovní (zahrnující především činnost řídicí) a fyzickou (vlastní výroba), protože skupina lidí řídicí společnost má vždy větší podíl na vytvořených hmotných statcích, byť je sama bezprostředně nevytvořila. Odstranit tento rozpor nelze, leda snad (čistě teoreticky) za cenu návratu lidstva do jeskyní a na stromy. Proto i tzv. socialistická společnost je společností sociálně stratifikovanou, kde horní, řídicí vrstvu tvoří manažeři podniků, stranická byrokracie, vysoký státní aparát atp. Vzniká „nová třída“, jak tuto skupinu označil už v padesátých letech srbský marxistický teoretik-disident Milovan Đilas.⁸ Tato „nová třída“ také rozhoduje o nakládání s veškerými výrobními

⁴ *Malá československá encyklopedie*. Díl VI. Praha: Academia, 1987, s. 656.

⁵ KONSTANTINOV, Fjodor Vasiljevič a kol.: *Základy marxistické filozofie*. 3. vyd., Bratislava: Pravda, 1975, s. 309–311.

⁶ Marxistická ekonomie období socialismu rozlišovala mezi soukromým vlastnictvím, které slouží k vytváření zisku, a osobním vlastnictvím, které slouží k uspokojování osobních potřeb. Jeden a tentýž předmět mohl být často podle okolností buď výrobním prostředkem a spadat tedy do kategorie soukromého vlastnictví, anebo sloužit k osobní potřebě a naplňovat tak podstatu osobního vlastnictví. Automobil, pokud jej majitel používal jen pro osobní potřebu, tvořil osobní vlastnictví, avšak tentýž automobil, pokud s ním jeho vlastník provozoval taxislužbu, měl již povahu výrobního prostředku a šlo tedy o soukromé vlastnictví. Rovněž socialistické právo obě kategorie rozlišovalo tím, že pouze osobní vlastnictví požívalo plné ochrany státu. Soukromé vlastnictví naproti tomu bylo chráněno buď jen částečně, anebo vůbec ne.

⁷ FEDOSEJEV, Peter Nikolajevič: *Vedecký komunizmus*. 2. vyd., Bratislava: Pravda, 1975, s. 463–464.

⁸ ĐILAS, Milovan: *The New Class. An Analyses of the Communist System*. New York: Frederick A. Praeger Publisher, 1957. Česky: ĐILAS, Milovan: *Nová třída – kritika soudobého komunismu*. Praha: Acade-

prostředky, i když čistě *de iure* není jejich vlastníkem. I když v teorii socialističtí ekonomové otevřeně prohlašovali, že v socialismu ještě dochází k rozdělování vytvořených statků podle práce (na rozdíl od komunismu, kde již mělo docházet k „rozdělování podle potřeb“), obavy, aby nikdo příliš „nevyčnival“, vedly k sešňorování mezd poměrně přísnými tabulkami. Všichni měli mít „přibližně stejně“, protože „nemělo být bohatých ani chudých“. Podobný přístup do značné míry ignoroval sociální stratifikaci dělnictva a vedl k nespokojenosti především vysoce kvalifikovaných dělníků.

Myšlenka „sociálně rovné“ společnosti byla samozřejmě vždy přitažlivá především pro nižší vrstvy společnosti neoplývající hmotnými statky a nemající mnoho co ztratit. Marx zdánlivě podal návod, jak takovou společnost cestou proletářské revoluce vytvořit, přičemž připojil i teorii, že lidstvo zákonitě k takové revoluci a sociálně spravedlivé společnosti směřuje. Marx aplikoval svůj dialektický materialismus na historický vývoj a vyslovil tezi o „nevyhnutelném společenském vývoji“, který je řízen „objektivními společenskými zákony“.⁹ Ve skutečnosti žádné takové zákony neexistují. Nic „nevyhnutelného“ v dějinách neexistuje, protože dějiny tvoří lidé a lidé mají svobodnou vůli; samozřejmě, že tato svobodná vůle je v praxi často omezována objektivními faktory a ovlivňována osobními či parciálními zájmy a vlivem okolí, takže při analýze situace lze říci, že určitá varianta vývoje je (resp. byla) pravděpodobnější než jiná. To ale není žádný společenský zákon. Marx se kromě toho mýlil v jedné podstatné věci: s technologickým pokrokem se dělnická třída nejprve výrazně stratifikuje a pak do značné míry mizí, protože se stává nižší technickou inteligencí. Ta již má zpravidla majetek a nemá proto žádný zájem o sociální revoluce, které by ji o něj mohly připravit. Když po druhé světové válce jinak vynikající sovětský spisovatel Ilja Erenburg navštívil USA a hovořil s dělníky automobilky v Detroitu, dostalo se mu od jednoho z nich této odpovědi: „Proč pořád mluvíte o amerických kapitalistech, o monopolech a vykořisťování? Myslíte, že o tom nevíme? Víme. Ale nám se s našimi kapitalisty vede líp, než vám bez kapitalistů.“¹⁰

Marxistický pohled na dějiny je pro nás důležitý ještě ve dvou jiných směrech: především marxistická historiografie pracuje s pojmem „historického pokroku“: každá následující historická epocha je pokrokovější než ta předcházející a socialismus jako předstupeň komunismu je proto vůbec nejpokrokovější.¹¹ To znamená, že pokrokovost a vyspělost (v sociálním smyslu) každého režimu se měří tím, zda má blíže či dále k socialismu, a takto jsou také hodnoceny všechny historické

mia, 2019. Dílo vyšlo už dříve česky nejprve v Curychu v nakladatelství Demos (1957) a pak ve Švédsku v nakladatelství Sklizeň v Lundu (1958).

⁹ KONSTANTINOV, F. V. a kol.: *Základy marxistické filozofie*, s. 224–229.

¹⁰ ERENBURG, Ilja: *Lidé, roky, život*. Díl I. a II. Praha: Československý spisovatel, 1962, s. 394. Erenburg tuto větu později vložil do úst jedné z postav svého románu *Devátá vlna* – viz: ERENBURG, Ilja: *Devátá vlna*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1953, s. 241–242.

¹¹ Tamtéž, s. 470–472.

události. Socialistický stát je proto vždy *ipso facto* pokrokovější než stát nesocialistický, „diktatura proletariátu“, „lidová demokracie“ nebo „socialistická demokracie“ je vždy vyšším stupněm demokracie než demokracie buržoazní, protože postavení pracujících je v něm (údajně) vždy lepší než ve státu kapitalistickém.¹² Podle tohoto schématu bylo tedy např. lidově demokratické Mongolsko společensky vyspělejší a pro život dělnické třídy vhodnější než kapitalistická Belgie a režim Kim-Ir-sena v Korejské lidově demokratické republice představoval vyspělejší a vyšší formu demokracie, než jaká existovala v USA. To ale také pro historiky znamenalo, že socialistický režim jako celek nebylo možné kritizovat a už vůbec ne měřit jeho přednosti či nedostatky parametry kapitalistického systému a jeho „buržoazní demokracie“. Tím byla už ve své podstatě podvázána možnost historika zkoumat kriticky poměry v socialistickém Československu či jiných tzv. socialistických státech. Hlavní výhodou socialismu byl prostě socialismus sám, protože byl „historicky pokrokovější“. V Československu proto bylo období budování socialismu a celé období po roce 1948 tím nejlepším, co Čechy a Slováky v dějinách potkalo. Toto období muselo být vykreslováno v krásných barvách; ti, kteří tam tyto krásné barvy neviděli, anebo tam dokonce viděli spíše barvy temné, nebyli prostě schopni správně pochopit význam tohoto období. Václav Král, hlavní režimní historik období normalizace, o tom doslova napsal: „Není-li historik s to pro svou nízkou teoretickou vyspělost pochopit dialektiku socialistické revoluce a socialistické výstavby, potom je třeba, aby hledal chyby především u sebe a neusnadňoval si svou vlastní situaci tím, že socialistické období našich dějin prostě prohlásí za dobu národního temna.“¹³

Druhý problém při psaní dějin socialismu vyplýval rovněž z marxistické filozofie dějin: jestliže se společnost „nevyhnutelně“ vyvíjí od prvobytně-pospolné společnosti ke komunismu a socialismus je předstupněm komunismu, a jestliže v socialismu již neprobíhají zápasy tříd, pak zároveň socialismus vlastně znamená „konec dějin“, minimálně v onom marxistickém chápání „dějin třídních zápasů“. Pro marxistické historiky padesátých let byl rok 1948 „přirozeným“ vyústěním českých a slovenských národních dějin, protože socialismus v Československu zvítězil. Zároveň v duchu marxistické periodizace dějin byl také nejdůležitějším mezníkem českých a slovenských dějin, protože jím definitivně v Československu skončila epocha kapitalismu a začala éra socialismu.¹⁴ Avšak tak jak se historici vzdalovali v čase od roku 1948, začal do popředí vystupovat

¹² FEDOSEJEV, P. N.: *Vedecký komunismus*, s. 187–188.

¹³ KRÁL, Václav: *Ke kritice našeho dějepisectví*. Praha: Československo-sovětský institut ČSAV, 1973 s. 263.

¹⁴ HUSA, Václav: *Epochy českých dějin*. Praha: Práce, 1949, s. 56–57. První vydání knihy, v níž samozřejmě ještě „vítězný únor“ nebyl, je z roku 1947. Husa svůj nástin českých dějin později rozpracoval a vydal jako středoškolskou učebnici. Text, rozšířený o Slovensko (autor Miroslav Kropilák), s názvem „Československé dějiny“ se stal závaznou učebnicí dějepisu pro střední školy, byť právě dějiny po roce 1948 musely být s ohledem na měnící se politickou situaci opakovaně upravovány.

koncepční problém: dějepisectví v první řadě vždy popisuje nějaký zápas či konflikt (nikoliv samozřejmě nutně zápas ozbrojený). V marxistickém pojetí jsou to na prvním místě zápasy tříd. Jak ale psát o období po roce 1948, které přece podle marxistického konceptu mělo být beztrždní a tedy i bezkonfliktní? Problém se samozřejmě netýkal jen Československa, ale potýkaly se s ním všechny tzv. socialistické státy. Dějiny po roce 1948 tak byly redukovány na výčet úspěchů při budování socialismu podle jednotlivých pětiletok a stranických sjezdů.¹⁵ Texty připomínaly spíše statistickou ročenku; přebírány byly také celé pasáže rezolucí stranických orgánů a sjezdů, aniž by se autoři alespoň pokoušeli o jejich analýzu, a často také aniž by je ze stranického žargonu přeložili do srozumitelné češtiny či slovenštiny. Texty tak postrádaly jakoukoliv naraci a vnitřní napětí. Politické dějiny byly vlastně výčtem sjezdů KSČ a maximálně též popisem bojů proti jednotlivým úchylkám a frakcím (což se ale obecně týkalo spíše dějin KSČ meziválečného období), a – samozřejmě – také popisem boje proti skutečným či zdánlivým „kontrarevolučním silám“, které by chtěly „obrátit kolo dějin“ zpět ke kapitalismu. Vzorem tohoto metodologického přístupu byl způsob psaní dějin SSSR po roce 1917, který byl vlastně parafrází dějin sovětské komunistické strany.¹⁶ Vyprávění bylo zpravidla chudé z hlediska faktografického, protože některá fakta se vůbec nesměla připomínat, o to častější však bylo hodnocení událostí, které samozřejmě muselo vycházet z přijaté stranické linie.

V souvislosti s popisem „bojů proti nepřátelům dělnické třídy“, tj. zápasu proti různým frakcím, se navíc časem záhy objevil personální problém, který byl důsledkem perzekuce politických oponentů režimu a opakovaných čistek v komunistické straně samé. Po vzoru SSSR byl zvolen následující přístup: politici, kteří byli před svým politickým pádem veřejnosti příliš známí, než aby je bylo možné vymazat z lidské paměti (jako např. v SSSR Lev Trockij nebo u nás Rudolf Slánský), v příběhu o budování socialismu získali ostře negativní charakter a jejich přínos (např. v případě Trockého jeho zásadní význam pro vítězství bolševické revoluce a pak vítězství „rudých“ v občanské válce) byl povinně zapomenut. Avšak méně známé figury vypadly z dějin úplně, byly odsouzeny „k historickému nebytí“ a nesmělo se o nich psát dokonce ani kriticky. To ovšem zároveň znamenalo, že pokud později došlo k rehabilitaci zavržených osobností, bylo třeba celé partie po personální stránce přepsat. Tak tomu bylo např. v případě Gustáva Husáka a skupiny tzv. slovenských buržoazních nacionalistů, jejichž „zločin“ v padesátých letech spočíval v tom, že za Slovenského národního povstání a rovněž po druhé světové válce prosazovali federativní uspořádání Československa. Poté, co došlo k Husákově rehabilitaci a nakonec

¹⁵ Viz např. OPAT, Jaroslav: *Generální linie výstavby socialismu v ČSR*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury (SNPL), 1957.

¹⁶ *Dějiny SSSR. Epocha socialismu*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury (SNPL), 1960. Srv. *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků)*. Stručný výklad. Praha: Svoboda, 1951, s. 252 násl.

i k uskutečnění myšlenky federace, bylo samozřejmě nutno příslušnou pasáž přepsat, stejně jako byla v období normalizace kompletně přepsána i úloha Husáka v odboji a především ve Slovenském národním povstání. Nový „normalizační“ výklad byl nakonec po všech politických retuších neméně zkrslující než výklad z „předhusákovského“ období.¹⁷ V období normalizace samozřejmě nebylo možné zcela zamlčet represe vůči samotným komunistickým funkcionářům, kteří byli rehabilitováni. Avšak ani v tomto případě nebyly represe vnímány jako selhání či chyba systému, ale jen jako jakási anomálie, která vlastně v kontextu obrovského významu budování socialismu nemá žádný podstatný význam.¹⁸

Období socialismu v době socialismu samotné tak patřilo k velmi citlivým problémům moderních a soudobých dějin, kolem kterých bylo třeba chodit velmi opatrně. Začneme pohledem na rok 1948. Samotný komunistický převrat byl v československé marxistické literatuře a publicistice sice častým tématem (a zůstal jím po celou dobu existence komunistického režimu), avšak politická situace poměrně dlouho znemožňovala jeho skutečně objektivní zkoumání. Podle oficiálního výkladu totiž v únoru 1948 reakce „připravovala reakční převrat“ s cílem likvidace lidové demokracie a návratu ke kapitalismu, čemuž „pracující lid“ svým „spontánním“ vystoupením zabránil.¹⁹ Podobné tvrzení se ale na základě listinných či jiných důkazů nedalo nijak prokázat. Jak dnes víme, šlo o komunisty účelově vymyšlený konstrukt, protože nekomunistické strany žádný násilný převrat nepřipravovaly a jejich myšlení i jednání během únorové krize se naopak pohybovalo výhradně v rámci tehdejší ústavy (což byl právě hlavní důvod jejich porážky). V prvních zhruba deseti letech po převratu byl proto „Vítězný Únor“ raději připomínán v podobě vzpomínek pamětníků a memoárové literatury²⁰; pokusy o monografické zpracování spadají až do konce šedesátých let a do období normalizace.²¹

¹⁷ K tomu viz JABLONICKÝ, Jozef: *Glosy o historiografii SNP*. Bratislava: NVK International, 1994, s. 71–81, s. 91–110.

¹⁸ *Přehled dějin KSČ*. Praha: Svoboda 1976, s. 276.

¹⁹ Viz např. VESELÝ, Jindřich: *Kronika únorových dnů*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury (SNPL), 1958, s. 118–137.

²⁰ SVOBODA, Alois – TUČKOVÁ, Anna – SVOBODOVÁ, Věra: *Jak to bylo v Únoru. Reportáž o osmi dnech Vítězného Února*. Praha: Ústřední akční výbor Národní fronty, 1949. [Kniha vyšla k prvnímu výročí převratu a v následujících devíti letech se dočkala celkem čtyř vydání. Charakteristické přitom je, že počet stran knihy se postupně nikoliv zvyšoval, jak je při nových vydáních obvyklé, ale naopak snižoval: zatímco první vydání má 172 stran, čtvrté (Praha: Mladá fronta, 1958) pouze 132 stran. Byl to důsledek vypouštění „nežádoucích“ jmen i dílčích epizod], *Vítězný Únor. Vzpomínky*. Praha: SNPL, 1959, HUDEC, Vladimír – FIBICH, Jindřich: *Vítězný Únor 1948. Sborník pro školy*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1951, PLOJHAR, Josef: *Vítězný Únor 1948 a Československá strana lidová*. Praha: Lidová demokracie, 1958.

²¹ SOSNA, Karel – CEJPOVÁ, Zdena – KRUPÍČKOVÁ, Vlasta (eds.): *Československá revoluce 1945–1948 a Únor 1948*. Praha: Knihovna Ústavu dějin KSČ, 1968; BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav: *Dramatické dny Února*. Praha: Svoboda, 1973; MELICHAR, Václav a kol.: *Československý únor 1948 a socialistické státy*. Praha: Svoboda, 1977, s. 88–135 (kniha je jinak věnována širěji tzv. socialistickým revolucím ve východní Evropě), VARTÍKOVÁ, Marta: *1948. Február*. Bratislava: Pravda, 1987. Ke kulatým

Prakticky nemožné bylo v období socialismu také psát objektivně o vztazích socialistických států mezi sebou a především o vztahu jednotlivých socialistických zemí k SSSR. Vztah k Sovětskému svazu byl nedotknutelný už od roku 1945 a jakákoliv kritika závislosti Československa na SSSR či dokonce kritika poměrů v SSSR byla „tabu“. Heslo „Sovětský svaz – náš vzor“ nebylo dáno jen místem Československa v sovětském orbitu, ale i tím, že leninská interpretace marxistické teorie byla prohlášena za závaznou a jediné správnou. V takové situaci samozřejmě musel být vzorem i sovětský model státního socialismu a diktatury proletariátu, a to bez ohledu na to, zda se pro ostatní státy východní Evropy hodil či nikoliv.²² Součástí historiografie socialistického období byla ale rovněž zásada, že také „o bratrských socialistických zemích“ lze psát jediné pozitivně. „Bratrské země“ nesměly být kritizovány a jejich představitelé „hanobeni“.²³ Tato zásada ovšem platila jen do té doby, než byl příslušný režim z tábora socialismu Moskvou vyobcován. Klasickým příkladem může být roztržka mezi SSSR a Jugoslávií v roce 1948: v letech 1945–1948 byla samozřejmě Titova Jugoslávie líčena kladně.²⁴ Tito byl veleben jako vynikající státník a jeho projevy a stati dokonce vyšly v českém překladu.²⁵ Jakmile byl 28. června 1948 rezolucí Informbyra jugoslávský režim odsouzen jako „revizionistický“ a „nesocialistický“, stal se terčem ostré kritiky, a to bez ohledu na to, že jugoslávský systém se tehdy vůbec nelišil od systému zemí sovětského bloku.²⁶ Také jugoslávští představitelé a především Josip Broz-Tito se stali nejen předmětem kritiky, ale i terčem nenávistné kampaně včetně obyčejných pomluv a vulgárních nadávek.²⁷

výročím byly pořádány konference, z nichž se dochovaly sborníky příspěvků – viz např. 40. výročí vítězství pracujícího lidu nad reakcí. Konference Univerzity Karlovy v Praze 27. ledna 1988. Praha: UK, 1988. Vycházely opětovně také vzpomínky: VODA, František: *Vítězný Únor 1948. Vzpomínky a materiály*. Ivančice: Okresní muzeum, 1978, KARAMON, Josef – SILNÝ, Josef (eds.): *Vítězný Únor ve vzpomínkách pamětníků*. Kroměříž: Muzeum Kroměřížska, 1978, KOVÁČIKOVÁ, Terézia – BAKOŠOVÁ, Mária (eds.): *Február očami pamětníků*. Bratislava: Pravda, 1987.

²² Diskuse, zda Leninova teorie o nutnosti socialistické revoluce a především nastolení diktatury proletariátu je obecně platná, anebo byla výrazem specifických podmínek poměrně zaostalého agrárního carského Ruska, je starého data. Protože aplikace této teorie znamenala v praxi zrušení většiny občanských práv a svobod, odmítali ji už na počátku dvacátých let západoevropské sociální demokraté a v sedmdesátých letech i představitelé většiny silných komunistických stran západní Evropy (především italská a španělská, částečně i francouzská). Diskuse na uvedené téma probíhala v druhé polovině šedesátých let a především v roce 1968 i u nás.

²³ § 125 trestního zákona z 12. července 1950 (č. 86/1950 Sb.) umožňoval uložit za hanobení spojeneckého státu, jeho symbolů či představitelů trest odnětí svobody od tří měsíců do dvou let. § 104 trestního zákona z 29. listopadu 1961 (č. 140/1961 Sb.) trestal „hanobení státu světové socialistické soustavy nebo jejího čelného představitele“ (nemuselo tedy jít výlučně o spojenecký stát) trestem odnětí svobody až na dva roky.

²⁴ FUSEK, Jaroslav: *Lidová správa v Jugoslávii*. Praha: Ministerstvo vnitra, 1947.

²⁵ TITO, Broz Josip: *Boj za osvobození Jugoslávie*. Praha: Svoboda, 1946, též: *Národní fronta jako všennárodní politická organizace Jugoslávie*. Praha: Svaz přátel Titovy Jugoslávie, 1947.

²⁶ TARANTOVÁ, Lydie: *Zrada sídlí v Bělehradě*. Praha: Mladá fronta, 1952; *Jugoslávie pod botou fašismu*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1949; KIRSANOV, V.: *Jugoslávský lid pod vládou fašistických zaprodanců amerického imperialismu*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951 (překlad z ruštiny).

²⁷ JOUVENEL, Renaud: *Tito, maršál zrádců*. Praha: Mír, 1951 (překlad z francouzštiny), DESANTIOVÁ, Dominique: *Tito zradil národ*. Praha: Melantrich, 1951 (překlad z francouzštiny), GRIBANOV, Boris

Samozřejmě, že to vše skončilo v momentě, kdy byla v roce 1955 Jugoslávie opět uznána za socialistický stát.

Za těchto okolností není nijak překvapující, že první pokusy o skutečné napsání dějin období po roce 1948 spadají až do šedesátých let, tedy do období politického uvolnění. Od druhé poloviny padesátých let dochází ve východní Evropě k revizi některých marxisticko-leninských pouček a schémat, což se pozitivně projevilo v rozvoji dějepisectví, byť je třeba říci, že v Československu k tomu dochází poněkud opožděně, ve větší míře až v šedesátých letech.²⁸ Svůj význam nepochybně mělo ustavení tzv. Kolderovy komise, která v letech 1962–1963 přešetřovala okolnosti velkých politických procesů s komunistickými funkcionáři v první polovině padesátých let a následně, tzv. Barnabitské komise, která se v roce 1963 zabývala politickou rovinou obvinění proti tzv. buržoazním nacionalistům vznesených na IX. sjezdu KSS v roce 1950. V obou komisích pracovali i historici, kteří se tak dostali k doposud nepřístupným materiálům z archivu ÚV KSČ.²⁹ I když závěry komisí nebyly publikovány, pro řadu historiků se později staly základem k napsání kritických studií o zakladatelském období komunismu. Jeden z nich, Karel Kaplan, v roce 1966 vydal knihu o politických, hospodářských a sociálních změnách mezi únorovým převrácením a IX. sjezdem KSČ (25.–29. května 1949), což je vlastně první kritická monografie o formování základů komunistického režimu.³⁰ Kaplan se ekonomickými aspekty počínajícího období zabýval už od roku 1964.³¹ I když autor samozřejmě vychází z marxistické interpretace, jeho pohledy na některá opatření jsou i kritické. Práce je cenná především faktograficky, protože autor mohl využít jinak nepřístupný archiv ÚV KSČ. Dalším doposud částečně tabuizovaným tématem historie padesátých let se stal nový pohled na kolektivizaci zemědělství. Zde možno souhlasit s Vítězslavem Sommerem, který napsal, že „reformní historici nebyli odpůrci kolektivizace, snažili se však na základě historiografické analýzy předložit její odlišné koncepty.“³²

Zájem o poválečný vývoj a dobu první poloviny padesátých let dosáhl svého vrcholu v roce 1968 v souvislosti s pokusem nově definovat socialismus a jeho

Timofejevič: *Titova banda, nástroj anglo-amerických podněcovatelů války*. Praha: Naše vojsko, 1952 (překlad z ruštiny).

²⁸ K tomu viz stěžejní práci KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě (1953–1960)*. Praha: Argo, 2009.

²⁹ K činnosti obou komisí viz RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slovinci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Vyšehrad, 2012, s. 436–442.

³⁰ KAPLAN, Karel: *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu. Od Února do IX. sjezdu KSČ*. Praha: Academia, 1966.

³¹ Viz KAPLAN, Karel: K počátkům první pětiletky. In: *Československý časopis historický (ČsČH)*, roč. 12, 1964, č. 2, s. 171–186; týž: K výsledkům první pětiletky. In: *ČsČH*, roč. 13, 1965, č. 3, s. 350–369.

³² SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN) – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2011, s. 420.

cíle a dát režimu „lidskou tvář“. V tomto roce vyšla např. práce Karla Kaplana o znárodnění v roce 1945 a vývoji myšlenky „československého socialismu“ ve třetí republice.³³ Práce, hlavně vzpomínkového charakteru, se zaměřily především na represe padesátých let.³⁴ Tato literatura doznívala ještě v roce 1969. Karel Kaplan se nicméně už v tomto období pokusil o analýzu fenoménu vykonstruovaných procesů jako takových.³⁵ Jako určitou syntézu pohledu na politické procesy je možno chápat zprávu tzv. Pillerovy komise o politických procesech a rehabilitacích. Zpráva s ohledem na nastupující normalizaci nakonec vůbec nebyla projednávána v ÚV KSČ, kam byla postoupena na jaře 1969, a byla bez dalších opatření uložena do archívu. Jednu kopii zprávy nicméně její tajemník Karel Kaplan propašoval do zahraničí, kde byla publikována.³⁶ Avšak zkoumáním politických procesů se reformní dějepisce konce padesátých let nevyčerpávalo: objevil se celý nový koncept pohledu na naše poválečné dějiny, kdy začal být zdůrazňován původní humanistický a demokratický obsah tzv. československé cesty k socialismu. Ta byla podle této koncepce opuštěna vlivem stalinismu a dogmatických deformací a teprve současnost (tj. druhá polovina šedesátých let) znamená návrat k těmto původním ideálům.³⁷ V slovenské historiografii reformního období se frekventovaným tématem stalo nerovnoprávné postavení Slovenska po roce 1948 a zápas Slováků za uplatnění „symetrického modelu“.³⁸

Nástup normalizace samozřejmě učinil konec pokusům o kritické zhodnocení období po roce 1948. Na celostátním semináři o úkolech československé historiografie konaném v Praze 10.–11. listopadu 1972 sice vůdčí normalizační historik Václav Král hovořil o potřebě věnovat se nejnovější historii, „dějinám výstavby socialismu“ a tvrdil, že se „nesmíme bát jít k řešení problémů, které stejně tak jako tak ovlivňují myšlení lidí“,³⁹ zároveň se však vyslovil pro „jednotu vědy a ideologie“⁴⁰ a odmítl objektivismus jako „linii buržoazní stranickosti ve vědě,

³³ KAPLAN, K.: *Znárodnění a socialismus*. Praha: Práce, 1968.

³⁴ LONDON, Artur: *Doznání. V soukollí pražského procesu*. Praha: Československý spisovatel, 1969 (původně kniha vyšla francouzsky s názvem *L'avenue*. Paris: Galimard, 1969); LÖBL, Eugen: *Svedectvo o procese s protištátným sprisahaneckým centrom Rudolfa Slánskeho*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry (VPL), 1968.

³⁵ KAPLAN, K.: Zamyšlení nad politickými procesy. In: *Nová mysl*, roč. 22, 1968, č. 6–8, s. 765–794, s. 906–940, s. 1054–1083.

³⁶ *Potlačená zpráva. Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949–1968*. Wien: Europa Verlag, 1970. V Československu zpráva vyšla tiskem v roce 1990 – *O procesech a rehabilitacích. Zpráva Pillerovy komise o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949–1968*. I., II. Praha: Florenc, 1990.

³⁷ K tomu podrobněji viz SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisce*, s. 421–428.

³⁸ FALŤAN, Samo: *Slovenská otázka v Československu*. Bratislava: VPL, 1968, BARTO, Jaroslav: *Riešenie vzťahu Čechov a Slovákov 1944–1948*. Bratislava: EPOCHA, 1968, LIPTÁK, Eubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: VPL, 1968.

³⁹ KRÁL, Václav: Historie naší společnosti. In: KRÁL, V. (ed.): *Úkoly československé historiografie*. Praha: ČSAV, 1972, s. 95.

⁴⁰ Tamtéž, s. 91.

kteřá je cizí marxistické historiografii.⁴¹ Psát o dějinách obecně a o dějinách moderních a současných zvláště bylo dovoleno jen na základě marxistického „vědeckého“ přístupu; ovšem potíž spočívala v tom, že o tom, co do takového přístupu patří a co ne, rozhodoval Václav Král sám.⁴² Za takovýchto okolností není překvapující, že historici normalizačního období, pokud se nechtěli stát pouhými politickými publicisty, raději o období socialismu nepsali vůbec. Nahlédneme-li do výběrové bibliografie prací týkajících se budování socialismu v Československu, kterou vydal v roce 1977 Ústav marxismu-leninismu při ÚV KSČ, najdeme zde prakticky pouze excerptované články z novin a politické brožury, ale žádné skutečně historické práce.⁴³ Při výročích komunistického převratu vycházely publikace oslavující úspěchy budování socialismu, avšak ty se omezovaly na poukazování na růst rozvoje průmyslu a zemědělství a v neposlední řadě také na růst životní úrovně.⁴⁴ Bylo to pochopitelné, protože v těchto oblastech se režim mohl alespoň částečně vykázat nějakými úspěchy.

Podpora reformního procesu v roce 1968 měla ráz všelidového hnutí, do kterého se zapojily všechny vrstvy české a slovenské společnosti (včetně národnostních menšin); stejně tak masový byl odpor proti sovětské okupaci Československa. Dělnictvo, podle marxisticko-leninské interpretace „nejpokrokovější část lidu“⁴⁵, nevnímalo sovětskou armádu a armády Polska, Maďarska a Bulharska⁴⁶ jako osvoboditele, ale jako okupanty. Kromě toho v Československu na jaře 1968 nikdo otevřeně nevystupoval proti socialismu jako takovému. Proto byl v období normalizace rok 1968 pro oficiální historiografii „těžkým oříškem“. Marxisticko-leninský výklad dějin měl ostatně vždy problém s objasněním příčin periodických politických krizí, s nimiž se režimy musely potýkat (povstání ve Východním Berlíně v roce 1953, nepokoje v Československu v souvislosti s měnovou reformou v témže roce, maďarské povstání v roce 1956, československý rok 1968 a opakované krize spojené s dělnickými nepokoji v Polsku v letech 1956, 1970, 1976 a 1980–1981). Naskýtala se totiž logická otázka: jak je možné, že „lid“ a na prvním místě často sami dělníci vystupují proti „svému“ režimu,

⁴¹ Tamtéž, s. 88.

⁴² Viz KRÁL, V.: *Ke kritice našeho dějepisectví*. Praha: Československo-sovětský institut ČSAV, 1973. Srv. též KRÁL, V.: *Myšlenkový svět historie*. Praha: Univerzita Karlova, 1975.

⁴³ BABULOVÁ, Olga: *Budování socialismu. Výběrová bibliografie*. Sv. 1, 2. Praha: Ústav marxismu leninismu ÚV KSČ, 1977.

⁴⁴ Viz např. MIŠTERA, Ludvík: *25 let úspěchů československého socialistického hospodářství*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství (SPN), 1973; *Čtyřicet let socialistické výstavby socialismu*. Praha: Oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, 1988; VARTÍKOVÁ, Marta: *Generální linie výstavby socialismu na Slovensku*. Martin: Osveta, 1975.

⁴⁵ Analýzu těchto pojmů komunistické propagandy viz FIDELIUS, P.: *Jazyk a moc*, s. 27 násl.

⁴⁶ Podle oficiálního komuniké se invaze zúčastnila vojska „pěti armád Varšavské smlouvy“ a tento údaj se pak dostal do domácí i zahraniční literatury. Jak dnes ale víme, armáda NDR se akce reálně nezúčastnila, v Československu bylo jen několik desítek styčných důstojníků. Akce byla oprávněně vnímána především jako sovětská okupace, proto také tento termín v dalším textu používáme.

proti „dělnickému a rolnickému“ státu? Marxističtí teoretikové nedokázali pochopitelně tuto skutečnost vysvětlit jinak, než že jde o „kontrarevoluci“⁴⁷, vystoupení „zbytku poražených vykořisťovatelských tříd“ podporovaných imperialisty kapitalistického Západu.⁴⁸ Podobná „vysvětlení“ nebylo samozřejmě nijak těžké vyvrátit: vždyť jak v Berlíně, tak později v Maďarsku a Polsku a v neposlední řadě i v Československu proti etablovanému režimu vystupovali právě dělníci, které bylo těžko označovat za „zbytky poražených vykořisťovatelských tříd“ a Západ ani v jedné z uvedených krizí žádnou skutečně reálnou pomoc „protisocialistickým silám“ neposkytl. V případě Československa roku 1968 byla věc ještě komplikována tím, že celý proces probíhal mírně a pokojně a vlastně přímo pod dohledem vedení KSČ. Zkrátka – kontrarevoluci nebylo nikde vidět. Sovětské stranické vedení v roce 1969 začalo požadovat vypracování „marxisticko-leninské analýzy“ událostí roku 1968–1969, kterým měla být zpětně odůvodněna invaze armád Varšavské smlouvy. Na uvedené analýze pracovalo zřejmě více lidí a její konečná verze je známá jako Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Tento dokument byl oficiálně schválen na plenárním zasedání ÚV KSČ v prosinci 1970 a pak publikován.⁴⁹ Stal se jediným přípustným a závazným výkladem událostí let 1968–1969. Třeba ale říci, že i komunističtí historici držící oficiální linii KSČ se období 1968–1969 důsledně vyhýbali a přenechávali na počátku sedmdesátých let pole režimním publicistům a ideologům.⁵⁰ Podobně vzniklo jen velmi málo studií týkajících se „předjaří“, tedy období šedesátých let před rokem 1968.⁵¹ Rok 1968 se na dvacet let stal „tabu“ československého domácího dějepiscectví, vyjma prací

⁴⁷ Uvedený pojem pochází z francouzské revoluce, kdy se jím rozuměly pokusy jednotlivců či skupin – skutečné či domnělé – o návrat k předrevolučním poměrům. Za jakobínského období francouzské revoluce se pod tímto pojmem rozuměl jakýkoliv pokus o podvracení jakobínské diktatury. V tomto smyslu pojem převzali po roce 1917 ruští bolševici, kteří za kontrarevolucionáře označovali každého, kdo nesouhlasil s bolševickou diktaturou. Takto byl pojem používán po druhé světové válce i v ostatních tzv. socialistických státech.

⁴⁸ Takovýmto způsobem například vysvětluje Ervin Hollós maďarské povstání z 23. října 1956 – viz HOLLÓS, Ervin: *Kdo byli a co chtěli?*. Praha: Svoboda, 1972, s. 9–12 (kniha je překladem maďarského originálu s názvem *Kik voltak, mit akartak?*, který vyšel v Budapešti k desátému výročí povstání, tj. v roce 1966). Stejným způsobem objasňuje události v Polsku let 1980–1981 normalizační český historizující sociolog Milan Matouš – viz MATOUŠ, M.: *Spiknutí proti Polsku*. Praha: Svoboda, 1982.

⁴⁹ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany. Praha: Svoboda, 1971.

⁵⁰ MARKO, Miloš: *Čierne na bielom*. Bratislava: Pravda, 1971; MATOUŠ, Milan: *Fronta bez přiměří. Československo v boji proti ideologické diverzi*. Praha: Svoboda, 1974; BILÁK, Vasil: *Pravda zostala pravdou. Prejavy a články október 1967 – december 1970*. Bratislava: Pravda, 1971 (české 2. doplněné vydání *Pravda zůstala pravdou*. Praha: Svoboda 1974).

⁵¹ SUŠKO, Ladislav: Orientácia XII. zjazdu KSČ na intenzifikáciu ekonomiky a začiatky revizionistického pokrivenia projekty economickej reformy. In: *Historické štúdie*, 24, 1980, s. 7–35; BARNOVSKÝ, Michal: K niektorým otázkam spoločenského vývoja Československa v šesťdesiatych rokoch. In: *Historický časopis*, roč. 37, 1989, č. 5, s. 718–737. Za pozitívni jev je treba považovať, že autor se okrajově dotkl i prvních měsíců roku 1968, které se daly – v rámci možností daných československou verzí přestavby – částečně nově interpretovat. Viz tamtéž, s. 733–777.

vycházejících v samizdatu a tiskem v exilových periodikách a nakladatelstvích.⁵² Je přímo symptomatické, že vedení KSČ raději zakázalo vydat i paměti čelného prosovětského kolaboranta Vasilu Biľaka, protože nepovažovalo za vhodné jména a události roku 1968 připomínat.⁵³

Důsledné odmítnutí reformních myšlenek roku 1968 mělo dopad i na možnosti zkoumání zakladatelského období komunistického režimu: reformní komunisté a s nimi i reformní historici druhé poloviny šedesátých let vnímali padesátá léta jako deformaci myšlenek a idejí socialismu a proto mohli toto období alespoň částečně kriticky zkoumat. Když ale byla v roce 1970 reformní politika KSČ odsouzena jako „revizionistická“,⁵⁴ došlo tím *ipso facto* i k částečné rehabilitaci padesátých let; politické excesy té doby sice nebyly popírány (protože díky publicistice let 1968–1969 byly veřejnosti už příliš známé), ale nebylo žádoucí o nich mluvit, aby nebyla zpochybňována „správná“ linie KSČ jako celek. Možnost kritického pohledu na padesátá léta se zúžila na minimum. Velká syntéza československých dějin, konkrétně její druhý svazek, zahrnující období od roku 1781 do (tehdejší) současnosti, byla proto úmyslně dovedena jen k roku 1948.⁵⁵ Obdobná jednosvazková syntéza dějin Slovenska, vydaná v roce 1971, pojala celé období 1948–1968 jen do „doslovu“ na třech stranách (s. 831–833), přičemž rok 1968 byl podán ve dvou odstavcích a pozitivně na něm byl hodnocen pouze vznik federace.⁵⁶ Tento přístup se praktikoval běžně i v dalších letech. Pokud už nějaká práce o dějinách Československa po roce 1948 vznikla, pak se opět soustředila jen na „úspěchy budování socialismu“ v oblasti hospodářství, období šedesátých let a především rok 1968 autoři vyřídili krátkým textem v duchu „Poučení

⁵² BENČÍK, Antonín a kol.: *Osm mesiacov Pražskej jari*. Martin: Osveta – Klub obroda, 1990 (reprint samizdatového vydání z roku 1988, vydaného k 20. výročí); SLÁDEČEK, Jan [PITHART, Petr]: *Osmadesátý*. Köln: Index, 1980, 2. vyd. PITHART, P.: *Osmadesátý*. Purley: Rozmluvy, 1987 (3. vyd. Praha, 1990); MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968*. Köln – Roma: Index – Listy, 1975.

⁵³ Ukázky paměti začaly vycházet koncem osmdesátých let v *Rudém právu* a v bratislavské *Pravdě*, avšak předsednictvo ÚV KSČ knižní vydání zakázalo. Kniha vyšla česky bez Biľakova souhlasu v roce 1991 podle dochované korektury, kterou zřejmě někdo odcizil v nakladatelství. Toto pirátské vydání Biľak neautorizoval, ale ani nepopřel jeho pravost. Biľak později sám na textu paměti dále pracoval a hotový text uložil u notáře s tím, že má být publikován až po jeho smrti. Teprve v této verzi paměti se Biľak přiznal k autenticitě svého podpisu na tzv. zvacím dopisu, který do té doby popíral (kvůli podpisu zvacího dopisu proti němu bylo několik let vedeno soudní vyšetřování, které nakonec bylo zastaveno). Viz: BÍLOVSKÝ, Jindřich (ed.): *Paměti Vasilu Biľaka. Unikátní svědectví ze základů KSČ*. I., II. Praha: Agentura Cesty, 1991 (dále v knize citované jen jako Paměti Vasilu Biľaka); BILAK, Vasil: *Až po mé smrti*. Praha: BVD, 2014.

⁵⁴ Pod pojmem „revizionismus“ se v teorii rozuměly pokusy o zpochybnění některého ze základů marxisticko-leninského učení jako celku. Protože ale nebylo nikdy jasně stanoveno, co je revizionismus a co je naopak „dalším tvůrčím rozvíjením marxisticko-leninské teorie“ a „bojem proti dogmatismu“, bylo možné v podstatě jakoukoliv myšlenku označit za revizionistickou. Boj proti revizionismu se tak stal nástrojem politického boje.

⁵⁵ *Československá vlastivěda*. I. Dějiny, sv. 2. Praha: Horizont, 1969. Druhý svazek byl nicméně i tak za normalizace stažen z veřejných knihoven kvůli „revizionistickému“ výkladu období první republiky a nacistické okupace.

⁵⁶ *Slovensko*. I. Dejiny. Bratislava: Obzor, 1971, s. 833.

z krizového vývoje⁵⁷ a pak se opět zaměřili na úspěchy v budování socialismu po „konsolidaci“ poměrů v roce 1969. S ohledem na to, že „otec federace“ Gustáv Husák se stal v roce 1969 prvním tajemníkem ÚV KSČ a v roce 1975 i prezidentem republiky, bylo možné i v pracích vydávaných za normalizace kritizovat „asymetrický model“ a „nesprávnou a nemarxistickou politiku v národnostní otázce v padesátých letech“, ovšem jen v nutné míře a opatrně.⁵⁸ Především u slovenských autorů byl pozitivně hodnocen vznik federace v roce 1968.

Bráno jako celek, autoři z doby normalizace si s obdobím socialismu nevěděli příliš rady. V roce 1971 vznikl společný plán Ústavu československých a světových dějin ČSAV a Historického ústavu SAV na vydání velkých deseti-svazkových „Dějin Československa“, z nichž devátý svazek měl zahrnovat období 1945–1971 (poslední, desátý svazek, se měl týkat historiografie).⁵⁹ Na tak velké dílo nebyly ale uvolněny státní prostředky, proto se plánovaných deset dílů nakonec „smrsklo“ na pouhé čtyři s názvem Přehled dějin Československa. Nakonec vyšel jen první díl o dvou svazcích podávající paralelní výklad českých a slovenských dějin do roku 1848⁶⁰; období první republiky, tvořící první svazek III. dílu, bylo několikrát přepracováno a nakonec zůstalo jen ve strojopise a druhý svazek, mající zahrnovat právě především socialistické období, nebyl napsán vůbec.⁶¹ Charakteristická je také kniha režimního slovenského historika Viliama Plevzy „Historie československé současnosti“.⁶² České vydání knihy má celkem 319 stran. Z nich ale první tři kapitoly (celkem 156 stran, tedy téměř polovina textu) jsou věnovány rokům 1918–1948, tedy období, které s tehdejší současností nijak nesouviselo. Zbývající text pojednává o hospodářském vývoji za socialismu, úspěších národního hospodářství, jednotlivých sjezdech KSČ, nástupu „revizionismu“ a „rozvratu“ v roce 1968 a končí vysvětlením „zásadního významu“ XIV. a XV. sjezdu KSČ v roce 1971, resp. 1975. Text je psán jazykem stranických dokumentů a je naprosto nečitlivý. Obdobným nečitlivým jazykem, který je převzat z žargonu stranických dokumentů, je zpracována i práce slovenské historičky Marty Vartíkové⁶³ a také větší část 6. svazku *Dějin*

⁵⁷ Viz např. SUŠKO, Ladislav: Orientácia XII. zjazdu KSČ na intenzifikáciu ekonomiky a začiatky revizionistického pokrivenia projektu ekonomickej reformy. In: *Historické štúdie*, 24, 1980, s. 7–35.

⁵⁸ PLEVZA, Viliam: Československá štátnosť a slovenská otázka v politike KSČ. Bratislava: Práca, 1971, týž: *Boj KSČ za marxistické riešenie národnostnej otázky*. K 30. výročiu Vianočnej dohody a 5. výročiu vytvorenia socialistickej federácie. Bratislava: Obzor, 1973.

⁵⁹ Archív Akademie věd České republiky Praha (A AV ČR), f. Historický ústav ČSAV (HiÚ), k. A-40, fasc. Přehled dějin Československa, složka 1 – závěry porady českých a slovenských historiků ve Smolenicích 1.–2. 3. 1971.

⁶⁰ *Přehled dějin Československa*. I/1, I/2, Praha: Academia, 1980–1982.

⁶¹ Ve strojopise se v archívu zachovaly podkladové studie k prvnímu svazku III. dílu a rovněž jeho slovenská část – viz A AV ČR, f. HiÚ, k. A-85, fasc. 1 a fasc. 3., též k. A-40, fasc. Přehled dějin Československa, složka 2 a 3. Podle dochované dokumentace měl druhý svazek třetího dílu napsat Ondřej Felcman.

⁶² PLEVZA, Viliam: *Historie československé současnosti*. Praha: Horizont, 1978. O rok později vyšla kniha i slovensky – viz PLEVZA, V.: *História československej súčasnosti*. Bratislava: SPN, 1979.

⁶³ VARTÍKOVÁ, Marta: *Generálna línia výstavby socializmu na Slovensku*. Martin: Osveta, 1975.

Slovenska vydaná v roce 1988 a zahrnující období 1945–1960⁶⁴, anebo vysokoškolské učebnice Zdeňka Veselého „Přehled dějin Československa 1960–1971“⁶⁵ a navazující „Přehled dějin Československa 1971–1986.“⁶⁶

Při studiu těchto textů nás zarazí ještě další věc: politické dějiny jsou obecně vzato „dějinami lidí“, tj. v praxi popisem činnosti konkrétních osob, především z řad vládnoucí elity. Dějiny socialismu psané v době socialismu (s výjimkou reformního dějepisectví konce šedesátých let) jsou ale důsledně „odlidsněny“. Zatímco v období tzv. kultu osobnosti byla neúměrně zvýrazněna role J. V. Stalina a příslušných místních stranických vůdců (v Československu tedy Klementa Gottwalda), po odsouzení kultu se výklad anonymizoval. Subjektem dějin se stal anonymní „lid“, anebo častěji rovněž anonymní „vedení strany“ či stranický sjezd. Tyto subjekty vystupují jako homogenní, čtenář se nedozví nic ani o názorových platformách v těchto grémiích, ani o činnosti konkrétních osob v nich.⁶⁷ Rozpačitost, jak období uchopit, je patrná i z pouhé datovací příručky z roku 1986, která je jinak pro období do roku 1948 pečlivě propracovaná a i dnes využitelná.⁶⁸ Období od únorového převratu do 15. prosince 1981, kde výklad končí, je věnováno celkem 69 stran; závažným událostem padesátých let, které vrhají negativní světlo na režim, jsou věnována pouze čtyři hesla, která nezabírají ani jednu stranu (je zmíněn proces s Miladou Horákovou, proces se „spikleneckým centrem“ R. Slánského, vznik ministerstva národní bezpečnosti a IX. sjezd KSS, který odsoudil slovenské „buržoazní nacionalisty“). Události let 1968–1969 jsou kupodivu z faktografického hlediska relativně podrobnější (šest stran), avšak – což nás jistě nepřekvapí – vypuštěny jsou jakékoliv zmínky o pozitivních opatřeních Dubčekova reformního vedení (zrušení cenzury, uvolnění v oblasti ideologie, obrodné hnutí v církvích apod.). Jména „zavřených osob“ v jednotlivých heslech ale většinou nejsou, a pokud ano, zmiňují se jen v souvislosti s nabytou funkcí, především v přehledových tabulkách na konci knihy.

Období socialistického Československa bylo samozřejmě také předmětem zájmu české a slovenské exilové a částečně i zahraniční historiografie a publicistiky. Výhodou této historiografie bylo to, že nebyla poplatná marxistickému schématu. Na prvním místě byl předmětem opět komunistický převrat roku

⁶⁴ BARNOVSKÝ, Michal et. al.: *Dejiny Slovenska*. VI. (1945–1960). Bratislava: Veda, 1988. Texty 5. a 6. svazku *Dějiny Slovenska* měly být zřejmě částečně použity i pro nedokončenou syntézu *Přehled dějin Československa*.

⁶⁵ VESELÝ, Zdeněk: *Přehled dějin Československa 1960–1971*. Praha: SPN, 1986.

⁶⁶ VESELÝ, Zdeněk: *Přehled dějin Československa 1971–1986*. Praha: SPN, 1987.

⁶⁷ Michal Barnovský, hlavní redaktor VI. svazku výše zmíněných *Dějiny Slovenska*, sdělil v rozhovoru autorovi této knihy, že „vyliďnění“ textu knihy bylo původně tak dokonalé a text natolik nečitivý, že se to stalo předmětem kritiky ze strany stranických orgánů posuzujících před tiskem hotový text. Pracovníci Historického ústavu SAV proto dostali pokyn text opět „zalidnit“. To ale narazilo na velký problém, neboť většina politiků, angažujících se v politice v předmětném období, po roce 1968 upadla do nemilosti a jejich jména nesměla být v publikacích připomínána.

⁶⁸ *Československé dějiny v datech*. Praha: Svoboda, 1986.

1948, který už v padesátých letech „z druhé strany“ popsali politici poražených politických stran Národní fronty.⁶⁹ Samozřejmě, že z pohledu exilu nebyl (a ani nemohl být) únor 1948 vnímán pozitivně, stejně jako nebylo vnímáno pozitivně ani následující období. Komunistický režim se jevil jakýmsi vybočením z přirozeného vývoje Československa jako demokratického státu západoevropského liberálního typu, přičemž předmětem diskusí okolo samotného převratu byla především míra vměšování SSSR do československého vývoje a podíl zodpovědnosti jednotlivých politiků, především pak nejasná role Edvarda Beneše.⁷⁰ Sloveňští exiloví ľudáci historici a publicisté naproti tomu nepřisuzovali roku 1948 až tak zásadní význam: hlavní zlom podle nich nastal již v roce 1944 v podobě „čecho-bolševického puče“ (tj. Slovenského národního povstání), který – spolu s příchodem sovětské armády v roce 1945 – zlikvidoval slovenskou státnost a položil základy komunistického režimu.⁷¹ Paradoxně se tak ľudáci dostávali na stejnou platformu jako komunistická historiografie, která rovněž základy režimu kladla (a dodejme, že zcela správně) už do roku 1945 a rok 1948 vnímala jen jako „vyvrcholení národní a demokratické revoluce“, která přerostla v revoluci socialistickou. Zahraniční autoři většinou zkoumali únorový převrat a poúnorové Československo v rámci změn ve východní Evropě jako celku.⁷²

Rok 1968 poutal pozornost nikoliv jen českých a slovenských politiků a publicistů, kteří utekli za hranice, ale i západních historiků a politologů. Ojedinelý pokus o syntézu socialismu s politickými svobodami běžnými v zemích s režimy, označovanými komunisty jako buržoazně-demokratické, byl samozřejmě v ohnisku pozornosti západoevropské levice, jejíž víra v SSSR silně upadla po odhalení Stalinových zločinů na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského

⁶⁹ RIPKA, Hubert: *Le coup de Prague. Une révolution préfabriquée*. Paris: Plon, 1949. Práce vyšla také anglicky, *Czechoslovakia enslaved. The Story of the Communist Coup d'Etat*. London: Gollancz, 1950. Po roce 1989 práce vyšla i česky: RIPKA, H.: *Únorová tragédie. Svědectví přímého účastníka*. Brno: Atlantis, 1995. Dále viz např.: SMUTNÝ, Jaromír: *Svědectví prezidentova kancléře*. Praha: Mladá fronta, 1996; FEIERABEND, Ladislav Karel: *Politické vzpomínky III*. 2. vydání, Brno: Atlantis, 1996, s. 374–397 (1. vydání Washington D. C., 1968); DRTINA, Prokop: *Československo můj osud*. Sv. II., kniha 2., 2. vydání, Praha: Melantrich, 1992, s. 477–571 (1. vydání: Toronto: Sixty Eight Publishers, 1982); LETTRICH, Jozef: *History of Modern Slovakia*. New York: Frederick A. Praeger, 1955 (2. vyd. London: Atlantic Press, 1956, 3. vyd. Toronto: Slovak Research and Studies Center, 1985. Slovensky: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava: Archa, 1993, 2. vyd. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2012).

⁷⁰ Viz předcházející poznámku, též: PEROUTKA, Ferdinand: *Byl Edvard Beneš vinen?* Paříž: Masarykův demokratický svaz, 1950 (po roce 1989 vyšla práce opakovaně i česky nákladem Společnosti Edvarda Beneše).

⁷¹ KIRSCHBAUM, Jozef Miloslav: Slovakia After the Second World War. In: KIRSCHBAUM, J. M. (ed.): *Slovakia in the 19th and 20th Centuries*. Toronto: Slovak World Congress, 1973, s. 195–236, MIKUŠ, Joseph A.: *La Slovaquie dans le drame de l'Europe. Histoire politique 1918–1950*. Paris: Iles d'Or, 1955 (vyšlo též v přepracované verzi anglicky *Slovakia. A Political History 1918–1950*. Milwaukee: The Marquette University Press, 1963, přepracovaná slovenská verze: *Slovensko v dráme Európy*. Martin: Matica slovenská, 2002).

⁷² Viz např. SETON-WATSON, Hugh: *The East European Revolution*. New York – Frederick A. Praeger, 1951 (další dvě rozšířená vydání vyšla v letech 1956 a 1962); BRZEZINSKI, Zbigniew: *The Soviet Block. Unity and Conflict*. Oxford: Oxford University Press, 1960.

svazu a po potlačení povstání v Maďarsku v roce 1956 sovětskými vojsky. Problémem pro zahraniční badatele byla nepřístupnost archivních dokumentů, které ostatně pro zkoumané období nebyly až na výjimky k dispozici ani domácím historikům. K tomu přistupovala obecně malá znalost češtiny či slovenštiny u zahraničních badatelů, kteří tak byli odkázáni na druhořadé zdroje v jiných jazycích, často značně nespolehlivé. Přesto vzniklo několik pozoruhodných prací věnovaných především reformnímu období šedesátých let. Jmenujme zde alespoň dvě: v roce 1973 vydal slovenský emigrant Eugen Steiner knihu o emancipačním hnutí na Slovensku a jeho vyústění v roce 1968 založenou na pečlivém studiu dobového denního tisku a výpovědích pamětníků.⁷³ Asi neúplnější pokus o monografické zpracování československého reformního procesu vzešel z pera kanadského historika Harolda Gordona Skillinga, který se dobře orientoval v českých a slovenských reáliích a ovládal český jazyk. Skilling shromáždil dostupný materiál, především český a slovenský tisk reformního období. Výsledkem byla úctyhodná práce o téměř tisíci stranách.⁷⁴ Československý experiment se zdál být programovým východiskem. Pozornost poutala osobnost Alexandra Dubčeka, kterému věnoval obsáhlou biografii William Shawcross, který se při té příležitosti samozřejmě věnoval i politickému vývoji v Československu šedesátých let.⁷⁵ V období normalizace se zahraniční badatelé soustředili především na projevy odporu proti režimu, na prvním místě na Chartu 77 jako součást východoevropského protirežimního odporu.⁷⁶ Posrpnový exil se zaměřil na obranu myšlenek reformního roku 1968. Vladimír Kusin se věnoval ve své monografii první fázi normalizace.⁷⁷ V tomto směru vyšla řada kratších prací na stránkách exilového časopisu *Listy*, vydávaného v Římě, ale i na stránkách v Paříži vycházejícího *Svědectví* Pavla Tigrida, dále exilová periodika *Proměny* a *Rozmluvy*. Velký význam měl vznik Československého dokumentačního střediska, které s pomocí Karla Schwarzenberga založil v Scheinfeldu historik Vilém Prečan.

Po odstranění monopolu marxisticko-leninského přístupu k dějinám a po uvolnění v oblasti ideologie se po roce 1989 otevřela možnost objektivního zkoumání socialistického období, a to tím spíše, že šlo nyní o období již uzavřené. Avšak ani nyní nebyla doba příhodná pro objektivní bádání. Léta normalizace totiž do velké

⁷³ STEINER, Eugen: *The Slovak Dilemma*. London – Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

⁷⁴ SKILLING, Harold Gordon: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University, 1976.

⁷⁵ SHAWCROSS, W.: *Dubcek*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1970. Kniha byla přeložena do mnoha jazyků. V roce 1990 vyšlo druhé, doplněné vydání viz SHAWCROSS, W.: *Dubcek*. Revised and Updated Edition. New York – London – Toronto – Sydney – Tokyo – Singapore: Simon and Schuster Inc., 1990.

⁷⁶ SKILLING, H. G.: *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. London: George Allen and Unwin, 1981.

⁷⁷ KUSIN, V.: *From Dubcek to Charter 77. A Study of "Normalisation" in Czechoslovakia, 1968–1978*. Edinburgh: Q. Press, 1978. Stejný autor se zaměřil také na studium kořenů československého reformního hnutí: viz *The Intellectual Origins of the Prague Spring. The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956–1967*. Cambridge: University Press, 1971 (2. vydání tamtéž 2002).

míry zdiskreditovala v Československu samotnou myšlenku socialismu a polistopadový antikomunistický diskurs se snažil od období 1948–1989 co nejvíce vzdálit. Došlo k totální změně celého paradigmatu a k reinterpretaci prakticky všech událostí zkoumaného období. V politické publicistice tato reinterpretace často znamenala jen mechanickou výměnu znamének „plus“ a „mínus“. Znaménko „plus“ přitom obdržela jakákoliv činnost směřující skutečně či jen zdánlivě k podvrácení komunistického režimu, a to včetně individuálních teroristických aktů, které netoleruje a tolerovat nemůže žádný režim, zatímco „mínus“ byl připsán dokonce i takovým opatřením, která byla objektivně pozitivní (např. zavedení všeobecného zdravotního a sociálního pojištění, industrializace Slovenska, reálné rozšíření prostoru pro uplatnění žen v občanském a profesním životě apod.⁷⁸). V historiografii byl ale naštěstí přístup vyváženější, a především v hodnocení událostí roku 1968 se setkáváme s poměrně velkou pluralitou názorů.

Problém odboje proti komunistickému režimu začal být ve větší míře systematicky historiograficky zpracováván teprve později v souvislosti se vznikem Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR).⁷⁹ Zde je třeba říci, že tzv. třetímu odboji je od té doby věnována často až příliš velká pozornost. Jde svým způsobem o dobu obrazu „masového protifašistického hnutí za druhé světové války“, který se objevil po roce 1945. Ve skutečnosti stejně tak jako většina obyvatelstva zůstala pasivní během let 1939–1945, tak zůstala nečinná i po roce 1948. Intenzita odporu v podobě vzniku různých podzemních skupin byla relativně vysoká jen v letech 1948–1953, kdy ta část společnosti, která nesouhlasila s komunistickým režimem, ještě spoléhala na vypuknutí třetí světové války, ale pak rychle opadla. Pokud jde o období tzv. normalizace, od podzimu 1969 až do roku 1988 byl odpor proti režimu spíše záležitostí intelektuálních kruhů a neměl masový charakter. Velká část obyvatelstva se s režimem celkem smířila a žila svůj běžný život; o politiku se nezajímala, což je ostatně u širokých mas normální i dnes, kdy žijeme v demokratických poměrech. V západních kapitalistických státech tomu ostatně v době studené války nebylo jinak.

Literatura o socialistickém období Československa je dnes již natolik rozsáhlá, že je těžké ji být i jen registrovat: např. „Bibliografie českých a československých dějin“ vydaná v letech 1997 a 1999 uvádí, že jen za léta 1990–1995 vyšlo v Československu a České republice 561 knih, studií a odborných článků týkajících se výhradně dějin let 1948–1989⁸⁰ a v následujících pěti letech (do roku 1999 včetně) to bylo dalších 376 titulů.⁸¹ V následujícím přehledu se proto soustředíme

⁷⁸ K této zajímavé otázce viz článek publicistky a spisovatelky Aleny Wagnerové Antikomunismus a ženská otázka. In: *Právo*, 14. 3. 2019, s. 17.

⁷⁹ Vydané práce se týkaly především jednotlivých odbojových skupin a procesů proti nim. Vyšla také rozsáhlá vzpomínková literatura přeživších účastníků.

⁸⁰ *Bibliografie českých/československých dějin 1918–1995*. Sv. 1., Praha: ÚSD, 1997, s. 280–309.

⁸¹ *Bibliografie českých/československých dějin 1918–1999*. Sv. 1., Praha: ÚSD, 1999, s. 247–267. Výběrová bibliografie prací, studií, článků a textů týkajících se normalizačního období listopadové „sametové

jen na hlavní okruhy jednotlivých problémů, kterými se historici v posledních třiceti letech zabývali. Vzrostl znovu zájem o dějiny třetí republiky, která byla ale nyní reinterpretována jako jakási prehistorie vlastního komunistického režimu.⁸² Únor byl nyní interpretován v zásadě shodně jako v dosavadní exilové a zahraniční literatuře, tedy jako nekrvavý státní převrat, který sice navenek nevybočoval z rámce platné ústavy, ale ve skutečnosti reálně likvidoval celé dosavadní státní zřízení a sociální uspořádání.⁸³ Pozornost se v prvních letech obracela především k tzv. zakladatelskému období komunismu, tj. letům 1948–1953, respektive na „dobu tání“, tj. roky 1953–1956. Zde je třeba zmínit jak analytické, tak i syntetické práce Karla Kaplana.⁸⁴ Mladší generace historiků se soustředila např. na fungování aparátu KSČ a vztah mezi vedením strany a stranickou základnou.⁸⁵ V hospodářských dějinách budila zájem především nucená kolektivizace zemědělství, kde někteří starší autoři navázali na své dílčí práce z konce šedesátých let,⁸⁶ hospodářský vývoj⁸⁷ a pokusy o ekonomickou reformu v šedesátých letech⁸⁸ nebo poválečný vývoj financí a měnová reforma

revoluce“ (1969–1990) vydaná v roce 1999 zahrnuje celkem 1003 položky. Viz BŘEŇOVÁ, Věra – ROHLÍKOVÁ, Slavěna: *Bibliografie k dějinám Československa 1969–1990*. Praha: ÚSD AV ČR – ČSDS, 1999, s. 1–87. Viz též on-line bibliografii k Pražskému jaru: <http://www.68.usd.cas.cz/cz/bibliografie.html>.

⁸² KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu*. 2. vydání, Praha: Panorama, 1990 (1. vydání německé pod názvem *Der kurze Marsch. Kommunistische Machtübernahme in der Tschechoslowakei 1945–1948*. München: Oldenbourg, 1981), BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava: Archa, 1993; LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945–1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava: Ústredie slovenskej kresťanskej inteligencie, 1994. JABLONICKÝ, Jozef: *Podoby násilia*. Bratislava: Kalligram, 2000.

⁸³ KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. 2. vyd., Praha: Mladá fronta, 1993 (1. vydání Toronto: Sixty Eight Publishers, 1985), též: *Pět kapitol o únoru*. Brno: Doplněk – Praha: ÚSD AV ČR, 1997.

⁸⁴ KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1948–1953*. Praha: SPN, 1991, též: *K politickým procesům v Československu. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*. Praha: ÚSD AV ČR, 1994, též: *Kádrová nomenklatura KSČ 1948–1956*. Praha: ÚSD ČSAV, 1992, též: *Majetkové zdroje KSČ v letech 1945–1952*. Praha: ÚSD AV ČR, 1993; *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister a Principal, 2001 (původně německy *Die politischen Prozesse in der Tschechoslowakei*, München: Oldenbourg, 1985), též: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha: Mladá fronta, 1992, též: *Největší politický proces: „Milada Horáková a spol.“* Praha: ÚSD AV ČR – Brno: Doplněk, 1995, též: KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR (ÚSD), Sv. 1, 2, 2000, 2002. Kaplan se také později pokusil popsat celé komunistické období v několikasvazkovém díle *Kronika komunistického Československa* (Brno: Barrister a Principal, 2005–2011). Celkový syntetický pohled se mu však povedl jen částečně.

⁸⁵ KAŠKA, Václav: *Neukáznění a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha – Brno: ÚSTR: Conditio Humana, 2014; BÍLÝ, Matěj – LŐŽI, Marián – ŠLOUF, Jakub: *Nervová vlákna diktatury. Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956*. Praha: Karolinum – ÚSTR, 2019.

⁸⁶ JECH, Karel: *Soumrak selského stavu*. Praha: ÚSD AV ČR, 2001, též: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad, 2008; VÁCLAVŮ, Antonín: *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1999. Václavů se tomuto tématu věnoval již v roce 1968 – viz též, O agrární otázce v socialistickém hnutí. In: *Revue dějin socialismu* 1/1968, s. 5–58.

⁸⁷ PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. Sv. 2 (1945–1992). Brno: Doplněk, 2009, s. 242 násl.

⁸⁸ ŠULC, Zdeněk (ed.): *Dokumenty k hospodářské politice v Československu z let 1963–1969*. Praha: VŠE, 1998.

z roku 1953.⁸⁹ Mnohem menší prostor byl věnován roku 1956 a období „tání“. Zde je třeba zmínit jmenovitě zajímavou komparatistickou práci francouzské historičky Muriel Blaive působící dlouhodobě v České republice. Blaive si ve své práci položila otázku, proč vývoj v roce 1956 v Československu nešel obdobnou cestou jako v Maďarsku, resp. Polsku.⁹⁰

Období šedesátých let bylo druhým důležitým okruhem, kterým se historici po roce 1989 zabývali. V době bezprostředně po roce 1989 se nebývale zvýšil zájem o studium roku 1968 a následné sovětské okupace. Tehdejší federální vláda Mariána Čalfy zřídila komisi pro objasnění okolností československé krize let 1967–1970 a vedle této komise vznikla ještě speciální komise zřízená vládou Slovenské republiky pro Slovensko. Obě komise shromáždily obrovské množství materiálu, který byl později vydáván tiskem.⁹¹ První monografická práce, založená na studiu dokumentů, které byly později vydány, se objevila už v roce 1993.⁹²

Normalizace v prvních letech po roce 1989 přitahovala relativně méně pozornosti, mimo jiné i proto, že v devadesátých letech byla ještě řada dokumentů k tomuto období nepřístupná. Zájem se opět v první řadě koncentroval na čistky v letech 1969–1971, perzekuci a formování opozice proti normalizačnímu režimu.⁹³ Teprve postupně se v souvislosti s nástupem nové mladé generace historiků zájem obrátil opět i ke každodennímu životu, hospodářskému vývoji, sociálním aspektům normalizačního režimu apod.⁹⁴ Poměrně malá pozornost byla zatím věnována období československé přestavby, které předcházelo pádu komunistického režimu. V této souvislosti je třeba se zmínit o průkopnické práci

⁸⁹ JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež v Československu v roce 1953 anebo 50 : 1*. Praha: Svítání, 1992.

⁹⁰ BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001. Problematikou se Blaive zabývala již ve své dizertační práci *L'année 1956 en Tchécoslovaquie*, kterou obhájila na Vysoké škole sociálních věd (École des hautes études en sciences sociales) v Paříži v roce 1999.

⁹¹ Materiály komise vycházely v ediční řadě s názvem *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*. V letech 1993–2010 vyšlo celkem 43 svazků. Materiály vydával Ústav pro soudobé dějiny (ÚSD) AV ČR v Praze a nakladatelství Doplněk v Brně.

⁹² KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968*. I. díl. *Obrodný proces*. Praha: Parta, 1993; MENCL, Václav a kol.: *Československo roku 1968*. 2. díl. *Počátky normalizace*. Praha: Parta – Ústav mezinárodních vztahů, 1993.

⁹³ CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha: ÚSD AV ČR, 1997; PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77. Od morální k demokratické revoluci*. Praha – Scheinfeld: Československé dokumentační středisko (ČSDS), Praha 1990; OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969–1989*. Praha: ÚSD AV ČR, 1994.

⁹⁴ KALINOVÁ, Lenka: *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*. Praha: Vysoká škola ekonomická (VŠE), 1998; PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Každodenní život v Československu 1945/48–1989*. Praha – Liberec: Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR) – technická univerzita v Liberci (TUL), 2015; RÁMIŠOVÁ, Šárka: Zrození „Husákových dětí.“. Možné účinky propopulační politiky. In: MICHÁLEK, Slavomír – LONDÁK, Miroslav a kol.: *Gustáv Husák. Moc politiky, politik mocí*. Bratislava: Veda, 2013, s. 863–889; KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha: NLN – ÚSTR, 2016; SPURNÝ, Matěj: *Most do budoucnosti. Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Karolinum, 2016.

Michala Pullmanna.⁹⁵ „Sametová revoluce“, uzavírající socialistické období, samozřejmě rovněž nezůstává stranou zájmu historiků. Zde zatím nejpropracovanější monografie vyšla z pera Jiřího Suka, který jako první mohl využít archívu Občanského fóra.⁹⁶

Odklon badatelů od posuzování komunistického režimu především z hlediska porušování lidských práv, represí a odporu obyvatelstva proti nim k obecnějším poznatkům o tomto systému je z hlediska badatelského a historiografického jistě posunem správným směrem. Je ostatně pochopitelné, že bezprostředně po roce 1989 nebyl o tuto problematiku větší zájem, neboť každodennost komunistického (a především normalizačního) režimu znal tehdy každý dospělý člověk z vlastní zkušenosti. Muselo proto uplynout patnáct až dvacet let a musela nastoupit nová generace, aby ve společnosti vznikl hlad po poznání, jak tehdy vlastně lidé žili. Nový přístup se především u starší generace – nikoliv překvapivě – někdy neseťká s velkým pochopením a je nesprávně vnímán jako snaha o zlehčování zločinů komunistického režimu.⁹⁷ Zločiny a represe někdejšího komunistického režimu žádný seriózní historik nezlehčuje;⁹⁸ nelze ale nevidět, že většina obyvatel socialistického Československa, kterých bylo na začátku období přes 12 milionů a na jeho konci více než 15 milionů,⁹⁹ žila svými vlastními životy a problémy, které musí historik rovněž zkoumat. Revize původního polistopadového přístupu, který zkoumal především represe režimu a odpor proti němu, tedy spočívá nikoliv v obhajobě tohoto režimu, ale v rozšíření rejstříku témat historické látky a přístupů k ní. Při tom samozřejmě je třeba vyvracet různé mýty a polopravdy vytržené z kontextu („zdravotnictví bylo zadarmo“, „školství bylo zadarmo“, „byla plná zaměstnanost“) a také vyslovené nepravdy („lidé žili spokojeněji“, „o každého bylo postaráno“).¹⁰⁰

⁹⁵ PULLMANN, Michal: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium, 2011.

⁹⁶ SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize*. Praha: Prostor, 2003 (2. vydání tamtéž, 2009).

⁹⁷ Někdejší exilový politik Karel Hrubý ve své knize esejí *Cesty komunistickou diktaturou* (Praha: Argo – ÚSD AV ČR, 2018) např. vytkl historikům mladší generace Michalovi Pullmannovi a Matěji Spurnému, že nedostatečně reflektují otázku, do jaké míry právě zastrašující prostředky komunistického režimu utvářely tehdejší všední den.

⁹⁸ Jako určitou kuriozitu je v tomto směru možno zmínit publikaci KRÁČMAROVÁ, Hana a kol.: *Spravedlivý svět je možný*. Praha: Orego, 2016, kterou vydalo a zaštitilo současné vedení KSČM (úvod napsal místopředseda KSČM Josef Skála a závěr poslanec za KSČM Stanislav Grospič). Publikace podává výklad o politice KSČ v duchu starého Přehledu dějin KSČ z roku 1976, avšak je přímo charakteristické, že výklad je doveden jen do IX. sjezdu KSČ v roce 1949. Celé období socialismu je nahrazeno studií odborníka na hospodářské dějiny Václava Průchy s názvem „Sociální politika a její výsledky v letech 1945–1989“ (s. 149–210), o politických dějinách a především o roce 1968 není v knize nic.

⁹⁹ V roce 1950 žilo v Československu 12 338 440 osob, v roce 1980 15 276 799 osob. Viz: *Československé dějiny v datech*, s. 645.

¹⁰⁰ Šíření podobných zkreslujících polopravd je třeba přičíst na vrub lidem, kteří nedokázali najít své místo v obnoveném kapitalistickém systému. Pro ně skutečně mohl být tehdejší život snadnější. Svůj podíl má nepochybně i faktor věku: doba socialismu spadá u dnešních starých lidí do doby jejich mládí a při zpětném pohledu na dobu své mladosti je v lidské povaze vzpomínat na to lepší a to špatné z paměti vytěšňovat.

Bedřich Engels napsal práci „Vývoj socialismu od utopie k vědě“.¹⁰¹ Následující práce naopak ukazuje, jak se idea socialismu a komunismu v Československu vyvíjela od ideálu, který se zdál zcela reálný a o němž miliony lidí věřily, že má skutečně vědecký základ, k přesvědčení, že jde o nereálnou utopii, ve kterou nevěřil už téměř nikdo. Kniha se chce podívat na období socialismu v Československu komplexně: chce se pokusit popsat zkoumané období jako neúspěšný sociální experiment a najít příčiny tohoto neúspěchu. Zatímco práce z období socialismu, jak už řečeno, psaly dějiny „od sjezdu ke sjezdu“ a zahlcovaly čtenáře těžko stravitelnými údaji o budovatelském úsilí, růstu výroby a životní úrovni, tato kniha si všímá především zlomových událostí politického a sociálního vývoje. Jednotlivé kapitoly proto nemají délku závislou na délce období, které popisují, ale na významu období pro další vývoj. Z tohoto důvodu je také zvýšená pozornost věnována poměrně krátkému období let 1968–1969, které tvoří zvláštní kapitolu. Práce v žádném případě neredukuje čtyřicet let komunistického režimu na pouhý popis represí a odporu obyvatelstva proti režimu, ale snaží se o vyváženější pohled. Samozřejmě, že výklad nastolení, vývoje a pádu komunistického režimu vyžaduje zasadit československý vývoj do širšího mezinárodního kontextu; Československo se nevyvíjelo izolovaně. Skutečnost, že Československo připadlo po roce 1945 do sovětské sféry, měla jistě zásadní vliv na osudy země ve druhé polovině dvacátého století. Na druhé straně ale vývoj v Československu nelze odvozovat jen od sovětské dominance, protože komunisté zde měli silné pozice již před válkou a jejich váha v důsledku druhé světové války a celkového posunu společnosti doleva ještě vzrostla.

Závěrem ještě jedna poznámka: dějiny Československa nelze nikdy redukovat jen na dějiny českých zemí, jak se to často děje. Vývoj na Slovensku v době existence společného státu nelze chápat jen jako nějakou „regionální odchylku“; slovenský vývoj šel často odlišnou cestou, ale současně také vždy ovlivňoval vývoj celého státu. V této souvislosti vznikl problém, který je sám o sobě spíše technického rázu. Slovenskému vývoji v období socialismu a problematice slovensko-českých vztahů nicméně autor věnoval samostatnou knihu.¹⁰² Tato problematika je proto v této knize v zásadě vynechána, respektive je zmiňována jen v nezbytně nutné míře.

¹⁰¹ ENGELS, Bedřich: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. Praha: Svoboda, 1987. Práce vyšla česky celkem sedmkrát, poprvé v roce 1903 a naposledy v roce 1987.

¹⁰² RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava: Academic Electronic Press (AEP), 1998. Též viz rozšířené a doplněné vydání v rámci knihy RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Vyšehrad, 2012 (2. vyd. 2015), s. 283–584.

CHARAKTERISTIKA DOBY A REŽIMU

S obdobím tzv. třetí republiky, jak jsou dnes léta 1945–1948 obvykle označována, si dodnes historiografie neví příliš rady. Už dobová politická terminologie označovala nový systém jako „lidovou demokracii“. Z hlediska jazykového šlo o pleonasmus, protože už slovo demokracie znamená řecky „vláda lidu“. Spojení „lidu“ a „demokracie“ mělo naznačovat, že jde o kvalitativně vyšší, lepší demokracii, než byla ta meziválečná, komunisty později označovaná jako buržoazní. Slovenským národním povstáním koncem srpna 1944 a českým květnovým povstáním v roce 1945 byl pro budování „nové demokracie“ sice položen základ, avšak k jejímu plnému nastolení bylo třeba ještě svést zápas s těmi politickými silami, které si přály pokud možno udržení předválečných pořádků.

Pojem „lidová demokracie“ se v letech třetí republiky už používal, ale tehdy ještě neměl význam, který mu po převratu v roce 1948 dali komunisté, totiž faktický ekvivalent socialistického systému s dominantním postavením komunistické strany. V letech 1945–1948 se jím v duchu košického vládního programu rozumělo především rozšíření demokracie na hospodářskou oblast v podobě státní kontroly výroby a účasti zaměstnanců na této kontrole, v politické oblasti rozšíření účasti občanů na samosprávě v podobě volených národních výborů různých stupňů. Třetí republika se sice hlásila k demokracii první republiky, současně však chtěla odstranit některé její nedostatky, jako byly tzv. vázané mandáty, v jejichž důsledku se poslanci stávali jen loutkami v rukou vedení politických stran. Nová republika také chtěla odstranit přemíru politických stran. Občan se měl podílet na politickém životě nejen prostřednictvím voleb, ale pokud možno také přímou či nepřímou účastí na práci národních výborů.

Za pilíř rodící se nové demokracie¹ byly prohlášeny národní výbory. Měly odstranit dualismus mezi samosprávou a státní správou, existující ještě z doby Rakouska-Uherska, a posílit samosprávný prvek, který byl od přijetí zákona o organizaci politické správy v roce 1927² v Československu silně omezen.

¹ OPAT, Jaroslav: *O novou demokracii 1945–1948*. Praha: Academia, 1966, s. 61.

² Zák. č. 125/1927 Sb. ze dne 14. 7. 1927.

Měly být „lidem volené a pod neustálou kontrolou lidu“.³ Ustavení národních výborů předpokládá už ústavní dekret prezidenta republiky ze dne 4. prosince 1944⁴, přičemž pokud jde o Slovensko, tento dekret vlastně jen sankcionoval daný stav, protože národní výbory zde vznikly již v době Slovenského národního povstání. Podle vládního nařízení z 5. května 1945 nahrazovaly národní výbory dosavadní obecní (městská), okresní a zemská zastupitelstva a okresní a zemské úřady, přičemž volby měly být provedeny podle „dosavadních československých volebních řádů a podle zvláštního vládního nařízení“.⁵ Způsob ustavování národních výborů byl ale ve skutečnosti spíše kopií ustanovování ruských sověťů za revoluce 1917 a měl daleko ke skutečné demokracii: národní výbory byly totiž „voleny revolučně“ na různých mítincích a shromážděních, kde se hlasovalo buď aklamací, anebo vůbec ne, takže se nedalo zpětně zjistit, kdo vlastně národní výbory volil. Vládní nařízení ze 7. srpna 1945⁶ stanovilo, že dokud nebude vydáno příslušné vládní nařízení, určí způsob doplňování členů národního výboru a odvolávání jeho členů nadřízené orgány, aniž by bylo jasně řečeno, kdo se tím míní. V praxi především do jmenování a odvolávání členů okresních a zemských národních výborů zasahovala vláda jako celek a obzvláště ministerstvo vnitra, protože po linii politické správy mu národní výbory podléhaly. Jejich složení bylo proto v prvním období často měněno zásahy shora. Navíc v oblastech s německým a maďarským obyvatelstvem nebyly národní výbory vůbec ustavovány, protože zde bylo příliš málo Čechů a Slováků. Občané německé a maďarské národnosti, bez ohledu na svou dosavadní politickou příslušnost a své chování za války, neměli do národních výborů přístup; v německém pohraničí byly sice v prvních dnech po válce často národní výbory ustaveny, a to i za účasti německých sociálních demokratů a komunistů, avšak byly ministerstvem vnitra rozpuštěny a nahrazeny místními a okresními správními komisemi.

Národní výbory se poměrně rychle byrokratizovaly, což ostatně na úrovni okresů, zemí a velkých měst bylo přirozené, protože bez placeného aparátu a odborníků nebylo možné vykonávat politickou (státní) správu. Z členů národních výborů byl ve větších městech, okresech a zemích vytvářen užší výbor, nazývaný později radou národního výboru. Samotné zasedání všech členů bylo pak označováno jako plénum národního výboru. Regulérní volby do národních výborů se v tomto období a ještě ani dlouho potom neuskutečnily. V roce 1946 byly národní výbory rekonstruovány podle místních výsledků voleb do ústavního shromáždění 26. května⁷ a stejně se postupovalo i po volbách 30. května

³ OPAT, J.: *O novou demokracii*, s. 41.

⁴ Dekret č. 18/1944 Úředního věstníku československého; dekret byl znovu publikován jako příloha vyhlášky ministra vnitra z 3. srpna 1945 č. 43/1945 Sb.

⁵ Vl. nař. č. 4/1945 Sb.

⁶ Vl. nař. č. 44/1945 Sb.

⁷ Vl. nař. č. 126/1946 Sb.

1948. Volby byly provedeny až v roce 1954, kdy už ovšem samozřejmě o skutečně svobodné volbě zástupců nemohla být řeč. Samotná myšlenka možná nebyla špatná, ovšem ze skutečné samosprávy nakonec zbylo jen velmi málo.

Marxisticko-leninská historiografie v letech 1948–1989 označovala období třetí republiky jako „dobu přechodu od kapitalismu k socialismu“, resp. jako dobu „přerůstání revoluce národní a demokratické v revoluci socialistickou“. Čeští a slovenští marxističtí dějepisci i komunističtí politici a ideologové přitom zdůrazňovali, že Slovenské národní povstání a české květnové povstání nebyly jen masovými odbojovými akcemi proti okupantům, ale současně i sociální revolucí, která – už tehdy, v letech 1944–1945 – položila základy socialismu. Úlohou komunistů bylo tyto základy neustále zpevňovat a socialistické prvky v urputném politickém zápasu s bránící se buržoazií rozšiřovat. Únor 1948 pak znamenal úspěšné završení tohoto procesu a otevřel cestu k dalšímu budování socialismu.⁸

Odmyslíme-li si marxisticko-leninskou jazykovou patinu, pak musíme konstatovat, že komunistická charakteristika uvedeného období je správná a celkem výstižná. Základy a nejdůležitější parametry pozdějšího komunistického režimu byly skutečně položeny hned po skončení války a v letech 1945–1948 šlo hlavně o to, do jaké míry se budou tyto základy upevňovat, nebo naopak podemílat. Český a slovenský právní řád označuje dobu mezi únorovým převratem 1948 a „sametovou revolucí“ roku 1989 za dobu nesvobody⁹, z čehož explicitně vyplývá, že dobu před 25. únorem 1948 považuje za dobu svobody. Pokud ale pojem „svoboda“ chápeme politicky, tedy jako možnost každého občana hlásat veřejně své názory a jeho právo pokoušet se je prosazovat prostřednictvím demokraticky zvolených orgánů, pak období let 1945–1948 nemůžeme chápat jako dobu svobody v pravém slova smyslu. Svoboda let 1945–1948 byla svobodou omezenou a jako svoboda se jevila pouze zpětně, v porovnání s poměry po únoru 1948. Polistopadoví historici proto dobu zpravidla označovali jako „období omezené demokracie“, přičemž podobně jako před tím komunisté celkem správně zdůrazňovali přechodný charakter tohoto období.¹⁰

Většinu etnický českého území a veškeré území etnicky slovenské osvobodila sovětská armáda; pod kontrolou americké armády, která se musela podle spojeneckých dohod zastavit na demarkační linii probíhající východně

⁸ PREČAN, Vilém: *Slovenský katolicizmus pred Februárom 1948*. Bratislava: Osveta, 1961; VARTÍKOVÁ, Marta: *Roky rozhodnutia. K dejinám politického boja pred Februárom 1948*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry (VPL), 1962, *Československá vlastivěda*. II., sv. 2., Praha: Horizont, 1969, s. 631–672.

⁹ Zákon č. 480/199 Sb. ze dne 13. listopadu 1991 o době nesvobody.

¹⁰ BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava: Archa, Bratislava 1993; BARNOVSKÝ, M. a kol.: *Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945–1953*. Bratislava: Veda, 1995; KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu*. 2. vydání, Praha: Panorama, 1990; týž: *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993; LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945–1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava: Ústredie slovenskej katolíckej inteligencie, 1994.

od Plzně, se nacházely oblasti s převážně německým obyvatelstvem. Bez ohledu na pozdější složité peripetie vzájemných vztahů Češi tehdy v naprosté většině vnímali SSSR jako osvoboditele, bez pomoci kterého se republika ani v budoucnu neobejde. Na Slovensku byla situace komplikovanější, neboť jednak zde zbylo dost stoupců samostatného slovenského státu a jednak zde poměrně dlouho probíhaly válečné operace. V sovětských jednotkách, nasazených na Slovensku, byly často pochybné a kriminální živly, které se dopouštěly násilí na civilním obyvatelstvu, a to bez ohledu na to, že sovětské vojenské soudy zpravidla trestaly podobná provinění zastřelením. Ale bráno v celku, i na Slovensku převládala pozitivní vztah k přicházejícím sovětským jednotkám. V souvislosti s osvobozením existovala představa, že nadchází nová doba, v níž se svět obecně a Československá republika zvláště konečně stanou „rajskou zahradou“: obnovená republika se měla „vystříhat chyb minulosti“, měla se stát „skutečně demokratickou“ a sociálně spravedlivou. Pod těmito pojmy si samozřejmě každý mohl představit cokoliv chtěl. A protože žádné „rajské zahrady“ na tomto světě neexistují a existovat ani nebudou, byla postupně stále větší část obyvatelstva z poválečného vývoje rozčarována. Samozřejmě, že zcela jinak viděla novou situaci německá a maďarská menšina, která hleděla do budoucnosti s velkými obavami.

Jestliže mezi první republikou a předcházejícím obdobím Rakouska-Uherska existovala bez ohledu na slova politiků silná kontinuita, pak naopak třetí republika ve vztahu k první republice vykazuje viditelné prvky diskontinuity. Nekomunističtí politici sice po roce 1945 opakovaně zdůrazňovali pokračování státu v duchu prvorepublikových tradic, a i komunisté tvrdili, že vše pozitivní z předválečné éry bude zachováno, avšak realita byla už od počátku poněkud odlišná. V Československu sice teoreticky nadále platila ústava z 29. února 1920, avšak v praxi byl ústavní systém v důsledku okupace, existence slovenského státu za války a rozsáhlé autonomie Slovenska po válce zcela změněn. Rovněž práva a svobody občanů, zakotvené v páté hlavě ústavy, platily ve skutečnosti jen částečně a podmíněně. Režim třetí republiky ostatně ani neodvozoval svou legitimitu od ústavy z roku 1920, protože ta měla být podle ustanovení košického vládního programu stejně nahrazena ústavou zcela novou. Legalita i legitimita režimu se odvíjela od nově vytvořené tradice boje proti fašismu, čímž se rozuměl odboj proti nacistické okupaci, resp. na Slovensku proti ľudáckému režimu. Do kategorie boje proti fašismu spadalo samozřejmě i Slovenské národní povstání (SNP) a Pražské (přesněji české) květnové povstání.¹¹ Jen ty politické síly, které se jednoznačně angažovaly v odboji a postavily se na platformu obnovení Československa, byly pojaty do Národní fronty, kterou komunisté

¹¹ Pojem „fašismus“ byl vykládán značně široce. Komunisté pod tento pojem zahrnovali nejen původní fašistický režim Mussoliniho Itálie, ale také (a především) Hitlerův německý nacionální socialismus a později i nejrůznější autoritativní režimy meziválečné Evropy. Po roce 1945 byly také různé vojenské diktatury ve Střední a Jižní Americe označovány jako fašistické.

považovali za pokračování myšlenky široké protifašistické lidové fronty z doby bezprostředně před druhou světovou válkou. Proto také pouze strany sdružené v Národní frontě získaly právo na další samostatný politický život a podíl na správě státu. Uvedený princip byl stanoven pevně už při jednáních o sestavení první poválečné vlády v Moskvě ve dnech 22.–29. března 1945 a potom zakotven 5. dubna do košického vládního programu. Tímto způsobem se podařilo pod záminkou kolaborace eliminovat v českých zemích z politiky agrární stranu, nejsilnější politický subjekt první republiky.¹² Počet politických stran se tak v českých zemích scvrkl na čtyři (Komunistická strana Československa, Československá sociálnědemokratická strana dělnická, Československá strana národně socialistická a katolická Československá strana lidová) a na Slovensku na dvě (Komunistická strana Slovenska a Občanský blok, od léta 1945 označovaný jako Demokratická strana). Zde byla legitimita nového režimu odvozována primárně od Slovenského národního povstání (SNP, 29. srpna – 27. října 1944), jehož se obě dvě strany zúčastnily jako hlavní síly a politické složky povstalecké Slovenské národní rady (SNR). Z odkazu odboje, konkrétně pak z odkazu SNP, byl odvozován i slovenský požadavek pouhého volného federativního spojení českých zemí a Slovenska v obnovené republice.

V politickém smyslu tak byla třetí republika dobou omezené plurality, čímž se tato éra lišila od období po roce 1948. Strany sdružené v Národní frontě sice tvořily vládní koalici, avšak každá z nich fungovala samostatně na základě vlastního programu a nebyla tedy politicky přes existenci Národní fronty závislá na KSČ, jako tomu bylo po roce 1948. Tento systém „demokracie bez opozice“ se poprvé projevil už při sestavení prvního poválečného zákonodárního sboru – Prozatímního národního shromáždění (PNS). Tento dočasný parlament nebyl volen občany, nýbrž delegován stupňovitě národními výbory.¹³ Místní národní výbory volily na veřejných schůzích volitele (vždy jednoho na každých 200 a na Slovensku na každých 500 obyvatel), tyto volitelé v sídle okresu volili delegáty na zemské sjezdy a na těchto sjezdech byli zemskými delegáty voleni poslanci. Ve skutečnosti ale o volby v pravém slova smyslu nešlo: tři sta křesel PNS bylo totiž předem rozděleno podle politického klíče tak, že každá ze šesti stran Národní fronty získala čtyřicet poslanců a zbylých šedesát bylo rozděleno mezi tzv. profesní organizace. Slovensko bylo zastoupeno stovkou poslanců, které si mezi sebou rozdělily KSS a Demokratická strana. Veškeré hlasování tak bylo problematické, protože o obsazení PNS se ve skutečnosti rozhodlo jinde – ve stranických sekretariátech a na půdě Národní fronty, resp. České a Slovenské národní fronty.

¹² Agrární strana, oficiálním názvem Republikánská strana zemědělského a maloroľníckého ľidu, ovšem nadále fakticky existovala na Slovensku, protože jadro Občanského bloku tvořila právě někdejší slovenská větve agrárníků.

¹³ Vládní nařizení č. 48/1945 Sb. z 25. 8. 1945.

Naproti tomu při volbách do Ústavodárného národního shromáždění (ÚNS) 26. května 1946 mezi sebou strany svedly normální zápas o hlasy voličů. Volby se v zásadě konaly obdobným systémem jako za první republiky. Pomineme-li nadekretovaný omezený počet politických stran při těchto volbách a rovněž částečné omezení volebního práva,¹⁴ lze tyto volby považovat za svobodné. Volič si skutečně při volbách mohl vybrat. Volby se konaly ve 28 volebních krajích podle principu poměrného zastoupení, přičemž počet poslanců byl odvozen z počtu voličů zapsaných ve volebních seznamech.¹⁵ Volební zápas vyhrála v českých zemích KSČ, a i když na Slovensku první místo zaujala Demokratická strana (DS) a Komunistická strana Slovenska (KSS) skončila až jako druhá, stali se komunisté v celostátním měřítku největší politickou silou. Nebyli však stále ještě rozhodující či jedinou relevantní silou, protože spolu se sociálními demokraty (ČSSD) měli v ÚNS jen slabou většinu tří křesel.¹⁶

Osobní a politická práva, zaručená V. hlavou ústavy z 29. února 1920, sice nebyla formálně zrušena, ne všechna však platila pro všechny občany v plném rozsahu. Především osoby německé a maďarské národnosti se jako osoby bez státní příslušnosti staly prakticky bezprávnými v oblasti práva rodinného a manželského, práv majetkových a záruk osobní svobody. Ani v případě, že si podržely nebo opětovně získaly československé občanství, se na ně nevztahovala všechna práva zaručená ústavou. Ale rovněž práva občanů české a slovenské národnosti byla v praxi v mnoha ohledech omezena: v rozporu s ustanoveními živnostenského řádu bylo omezováno soukromé podnikání a otevírání nových živností, které bylo vázáno na povolovací řízení okresních národních výborů.

V ekonomické oblasti byla třetí republika charakterizována zavedením státní kontroly výroby, nárůstem veřejného sektoru a omezením možností soukromého podnikání, byť soukromý sektor si zachovával ještě poměrně velký rozsah. Znárodnění ostatně po roce 1945, kdy (podobně jako po první světové válce) nastal velký posun doleva, probíhalo nejen ve střední a východní Evropě, ale např. také ve Francii, Velké Británii či Itálii. Nebyli to jen komunisté, kteří viděli svůj cíl v postupném znárodnění většiny průmyslu a vybudování socialismu: stejný cíl měla v této době (nejen v Československu, ale i v západní Evropě) i sociální demokracie: rozdíl mezi komunisty a sociálními demokraty totiž nebyl v cíli samém, ale v taktice, jak uvedeného cíle dosáhnout. Zatímco komunisté tak chtěli učinit skokem, revolučně, sociální demokraté prosazovali postupný,

¹⁴ Právo volit měli jen občané české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti, což znamenalo, že z volebního práva byli vyloučeni i ti Němci a Maďaři, kterým bylo ponecháno či vráceno československé státní občanství. Rovněž osoby obviněné z kolaborace byly vyškrtuty z voličských seznamů, a to i v případě, že soud či správní orgán v jejich věci ještě nerozhodl. Viz úst. zák. č. 65/1946 Sb. a zák. č. 67/1946 Sb.

¹⁵ Zák. č. 67/1946 Sb.

¹⁶ Příčinou volebního úspěchu DS na Slovensku byla skutečnost, že zde fakticky existovaly jen dvě strany, takže pro DS hlasovali všichni voliči nesouhlasící s komunismem (dvě malé strany, povolené krátce před volbami, totiž Strana slobody a Strana práce, volby neovlivnily). V českých zemích se hlasy antikomunistů naopak rozdělily mezi národní socialisty (ČSNS) a lidovce (ČSL).

pokojný, evoluční postup. Znárodňovací dekrety, přijaté v podobě dekretů prezidenta republiky v předvečer oslav obnoveného svátku 28. října 1945, ostatně v Československu nepřipravila KSČ, ale sociálnědemokratický ministr Laušman. Z iniciativy KSČ byl 25. října 1946 přijat o zákon o dvouletém hospodářském plánu, který položil základ pozdějšímu státnímu plánování.

Další formou lidové demokracie byl podíl zaměstnanců na správě podniků – ať už zestátněných, nebo soukromých – formou existence závodních rad (ve veřejných úřadech a ústavech zaměstnaneckých rad), které byly zřízeny dekretem prezidenta republiky z 24. října 1945.¹⁷ Závodní rady byly voleny zaměstnanci ve všech podnicích, majících alespoň dvacet zaměstnanců (v podnicích s menším počtem zaměstnanců existovali závodní důvěrníci). Nešlo o úplnou novinku: už za první republiky existovaly v podnicích závodní výbory, jejichž zástupci měli být přibíráni k rozhodování o důležitých opatřeních, pokud se týkala zaměstnanců.¹⁸ Nové závodní rady měly ovšem mnohem větší pravomoci než někdejší závodní výbory, které nikdy nenabýly většího významu. Dekret sice zakazoval závodním radám zasahovat do vedení závodu a jeho podnikatelských aktivit (§ 2), měly ale mimo jiné právo dohlížet na to, zda hospodářská činnost závodu je prováděna v zájmu zaměstnanců a k obecnému hospodářskému prospěchu (§ 20, odst. 2).

Závodní rady se především ve znárodněných podnicích staly poměrně vlivnými institucemi; působily teoreticky nezávisle na činnosti odborové organizace, byť v praxi docházelo k propojení. Odborové hnutí bylo ve třetí republice další vlivnou silou a bylo rovněž vnímáno jako nástroj lidové demokracie. Oproti předválečnému roztržitému odborů do několika centrál vázaných na politické strany vznikla ve třetí republice jednotná centrála s názvem Ústřední rada odborů (ÚRO). ÚRO, která vznikla v ilegálně jako odbojová organizace v rámci oficiální Národní odborové ústředny zaměstnanecké (NOÚZ), byla výnosem ministerstva vnitra ze 16. května 1945 (č. IV-3111-19/5-45) prohlášena za nástupnickou organizaci všech předválečných odborových centrál. V dubnu 1946 se uskutečnil I. všeodborový sjezd pod heslem „Bojem a prací za mír“. Sjezd konstatoval, že „přechod k socialismu předpokládá upevnění a rozšíření znárodněné výroby a podíl pracujících na jejím řízení včetně rozvíjení socialistických pracovních metod.“ V Československu vznikla jednotná odborová organizace s názvem Revoluční odborové hnutí (ROH), jednotlivé svazy zastřešovala Ústřední rada odborů (ÚRO), na Slovensku v jejím rámci působila Slovenská odborová rada (SOR).¹⁹ Zákon z 16. května 1946²⁰ fakticky výsledky sjezdu legislativně

¹⁷ Dekret č. 104/1945 Sb. K dekretu bylo vydáno 5. 11. 1946 prováděcí vládní nařízení č. 216/1946 Sb.

¹⁸ Viz zák. 143/1920 Sb., č. 144/1920 Sb., č. 330/1921 Sb.

¹⁹ POKORNÝ, Jiří: *Pracovat a nebát se! Kapitoly z dějin odborů v českých zemích*. Praha: ČMKOS, 2015, s. 130.

²⁰ Zák. č. 144/1946 Sb.

petrifikoval: zřídil i oficiálně jednotnou odborovou organizaci s názvem Revoluční odborové hnutí (ROH) s právem předkládat návrhy a vyjádření orgánům zákonodárné i výkonné moci, pokud se týkají pracujícího lidu. Nová jednotná odborová centrála byla sice oficiálně nadstranická, avšak ve skutečnosti byla pod vlivem komunistů, což se projevilo i tím, že jejím předsedou se stal Antonín Zápotocký, poslanec za KSČ a před válkou šéf komunistických Rudých odborů. Tajemníkem se stal Evžen Erban, někdejší funkcionář NOÚZ, příslušník levicového křídla sociální demokracie.

Antonín Zápotocký prosazoval tzv. „novou odborovou politiku“. Její podstata měla spočívat v tom, že zlepšení životní úrovně nelze dosáhnout pouhým tlakem na zvyšování mezd, ale především rozšířením výroby a zvýšením produktivity práce. Odbory se pod heslem „Roztočte kola výroby“ podílely prostřednictvím brigád a dobrovolných směn na rekonstrukci státu. Tato politika, připomínající někdy až příliš angažování se NOÚZu za druhé světové války, byla vydávána za státotvorné řešení (zatímco obdobné snahy bývalé NOÚZ byly pochopitelně prezentovány jako kolaborace s okupantem). Odůvodnění nové politiky spočívalo v tom, že velké podniky byly nyní znárodněny a patří tedy „všem“, tj. zvýšení výroby „ve vlastním“ podniku je v nejlepším zájmu dělnictva. Z toho ovšem také logicky vyplývalo, že v soukromých podnicích jednotné odbory nijak neholdaly ustupovat od tradičních odborových metod. Kromě toho se snažily často nátlakem prosadit znárodnění podniků nacházejících se doposud pod národní správou, a to i tam, kde počet zaměstnanců nedosahoval pěti set.²¹ Podobně odbory někdy vystupovaly proti restituci majetku židovských vlastníků, o který přišli v důsledku protižidovských zákonů v letech 1938–1945. Ačkoliv zákon č. 128/1946 Sb. ze 16. května 1946 o neplatnosti některých majetkových jednání z doby nesvobody výslovně prohlašoval majetkové převody vynucené v důsledku okupace za neplatné, restituce vázly, a to právě často pro nesouhlas odborové organizace.²²

Podřízenost ÚRO a celého ROH komunistické straně byla od konce roku 1947 již zcela zřejmá a vedla ke konfliktům při volbách do závodních rad. Protikomunističtí odborářští aktivisté žádali odpolitizování odborů a jejich zaměření na čistě hospodářské a sociální požadavky. Mluvčím nespokojenců se stal národněsocialistický tajemník Svazu zaměstnanců v různých povoláních Antonín Vandovec.²³ Prokomunistická orientace se nicméně nakonec úplně

²¹ POKORNÝ, J.: *Pracovat a nebát se*, s. 126–129.

²² Známy je případ stávky 5. března 1947 ve Varnsdorfu proti navrácení továrny původnímu majiteli Emilu Beerovi. Beer byl nucen na podzim 1938 kvůli svému židovskému původu závod prodat a odešel do Anglie, po roce 1945 byla na podnik uvalena národní správa. Beer žádal na základě zákona č. 128/1946 Sb. o navrácení továrny a soud mu vyhověl. Proti restituci vypukla stávka, na základě které soud změnil původní stanovisko a konfiskaci potvrdil s odvodněním, že Beer se před válkou údajně hlásil k německé národnosti (ve skutečnosti se hlásil k židovské národnosti) a na veřejnosti mluvil německy (sic!).

²³ POKORNÝ, J.: *Pracovat a nebát se*, s. 131.